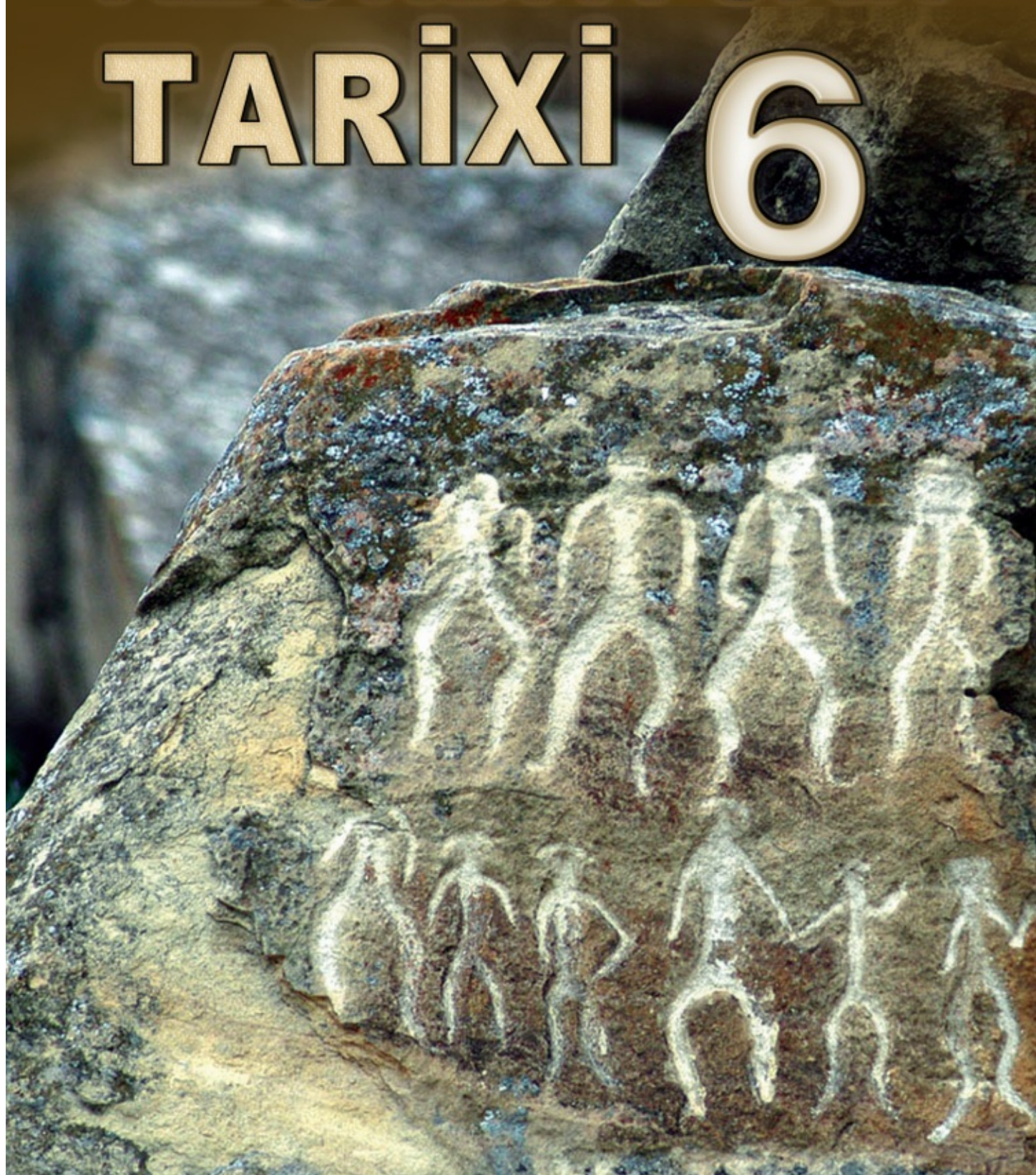

AZƏRBAYCAN TARİXİ 6

Nüşabə Məmmədova

Həyat bilgisi

Ümumtəhsil mekteblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik —
Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2013, 88 səh.

ISBN 978-9952-404-38-8

Elmi redaktor:

ƏLİ HUSEYNOV

Pedaqoji elmlər doktoru, professor,
əməkdar müəllim

Kurikulum üzrə məsləhətçi:

KÖNÜL MAHMUDOVA

Təhsil Problemləri İnstitutunun Kurikulum
Mərkəzinin böyük elmi işçisi

Kitabla işləyərkən, tapşırıqları həll edərək kitabı yazmaq, kəsmək və sairə hallara yol vermək
olmaz. Tapşırıqları dəftərinizdə işləyin.

Kitabın məzmunu və tərtibatı üzrə təklif və iradlarınızı info@eastwest.az ünvanına göndərə
bilərsiniz.

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini
yenidən çap etdirmək, surətini çıxartmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna
ziddir.

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2013

VƏLİ ƏLİYEV, İLYAS BABAYEV,
HİDAYƏT CƏFƏROV, AİDƏ MƏMMƏDOVA

AZƏRBAYCAN TARİXİ

Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün

DƏRSLİK

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
29.07.2013-cü il tarixli 754 №-li əmri ilə təsdiq edilmişdir.*

BAKI–2013

Əliyev V., Babayev 1., Cəfərov H., Məmmədova A.

Ə56 Azərbaycan tarixi. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik. Bakı, «Təhsil», 2013,
128 səh.

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

© Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyi, 2013

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

§ 1. Azərbaycan qədim ölkədir	7
-------------------------------------	---

İBTİDAİ İCMA QURULUŞU

§ 2. Azərbaycan ərazisində ən qədim insan məskəni Qarabağdadır	9
§ 3. Neandertal insanlar və Homo sapienslər	14
§ 4. Mezolit – Orta Daş dövrü	18
§ 5. Neolit inqilabı. Eneolit dövrü	22
§ 6. Tunc dövrü	28
§ 7. Erkən şəhərlər. Üzərliktəpə, II Kültəpə	34
§ 8. Son Tunc və İlk Dəmir dövrü	40
§ 9. İbtidai icma quruluşunun dağılması. Qarabağ kurqanları.....	46

AZƏRBAYCANDA ERKƏN DÖVLƏT QURUMLARI VƏ ƏN QƏDİM DÖVLƏTLƏR

§ 10. Azərbaycan ərazisində iri tayfa birlikləri və erkən dövlət qurumları.....	52
--	----

MANNA DÖVLƏTİ

§ 11. Manna dövlətinin yaranması və yüksəlişi.....	56
§ 12. Mannanın xarici siyasəti	60
§ 13. Mannanın süqutu	64
§ 14. Mannanın təsərrüfatı və mədəniyyəti	67

ATROPATENA DÖVLƏTİ

§ 15. Azərbaycan Midiya və Əhəmənilər imperiyası dövründə	72
§ 16. Atropatena dövləti.....	76
§ 17. Atropatenanın qonşu dövlətlərlə münasibətləri	80
§ 18. Atropatena mədəniyyəti.....	83

ALBANIYA DÖVLƏTİ

§ 19. Albaniya dövlətinin yaranması	87
§ 20. Albaniyada əhalinin təsərrüfat həyatı	91
§ 21. Albanların yadellilərə qarşı mübarizəsi	95
§ 22. Albaniya mədəniyyəti.....	99

AZƏRBAYCAN TORPAQLARI SASANİLƏR İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ

§ 23. Atropatena Sasanilər imperiyasının tərkibində.....	103
§ 24. Albaniya Sasanilər imperiyasının tərkibində.....	107
Ən mühüm tarixi hadisələr.....	111
Azərbaycan tarixinə dair qısa öçerklər	117
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	125

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

	Ev tapşırıqları
	Açar sözlər İnternet axtarış sistemində müraciət etmək üçün verilir
	Bunu bilmək maraqlıdır

§ 1. AZƏRBAYCAN QƏDİM ÖLKƏDİR

Azərbaycan dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biridir. İlk insan dəstələri (ulu icma) Azərbaycan ərazisində 1,5 milyon il əvvəl meydana gəlmişdir. Alimlər Azərbaycanın Qarabağ, Qazax, Naxçıvan, Lerik rayonlarının ərazilərində qədim insan məskənləri aşkar etmişlər. Bu məskənlərdən qədim insanlara məxsus daş əmək alətləri, silahlar, ibtidai insanın ovladığı müxtəlif heyvanların sümükləri tapılmışdır.

Azərbaycanın zəngin təbii şəraiti olduğundan burada çayların, göllərin kənarında, əlverişli dağ mağaralarında ibtidai insanlar məskən salmışlar. Burada şirin su qaynaqları, bitki və heyvanat aləmi zəngin idi. Təbii mağaralar insanları soyuqdan, küləkdən, yağışdan qoruyurdu. Ona görə də qədim insanlar Azərbaycan ərazisində məskən salmışlar. Zaman keçdikcə onlar məişət işlərini daha asanlıqla yerinə yetirməyi öyrənmişlər. İbtidai insanın görkəmi də dəyişmiş, tədricən müasir insanlar formalaşmışlar. Beləliklə, Azərbaycan ərazisində ibtidai icma quruluşu yaranmışdır.

İbtidai icma quruluşunu quldarlıq, daha sonra isə feodalizm quruluşu əvəz etmişdir. Siz Azərbaycan tarixini öyrənməyə başlayarkən əvvəlcə ibtidai icma quruluşu ilə tanış olacaq, onun inkişaf mərhələlərini maddi və yazılı mənbələr əsasında iz- əyəcəksiniz.

Azərbaycanın qədim tarixi arxeoloji və yazılı qaynaqlar əsasında yazılmışdır. Tarixi hadisələrin zamanını bilmədən ölkəmizin tarixi barədə ardıcıl təsəvvür yaratmaq mümkün deyil. Tarixi hadisələrin zamanını ardıcılıqla öyrənən köməkçi elm xronologiya adlanır. Xronologiya yunan sözüdür. «Xronos» — zaman, «loqos» — elm deməkdir.

Tarix müəyyən bir başlanğıc anından hesablanır. Bu başlanğıc anı həqiqi və əfsanəvi tarixi hadisə ilə bağlı ola bilər. Belə başlanğıc anı və ya nöqtəsi era adlanır. Tarixi hesablama həmin başlanğıc nöqtəsindən həm qədimə, həm də indiki dövrə doğru aparılır. Başlanğıc nöqtəsinə qədər hadisələrdən danışarkən «eradan (yaxud miladdan) əvvəl» sözləri işlədilir.

Hazırda dünyada xristian erasından başlayan təqvim geniş yayılmışdır. Azərbaycan Respublikasında da bu təqvim işlədilir.

Bu təqvimin yaranması xristian dininin banisi İsa peyğəmbərin adı ilə bağlıdır. İsanın anadan olduğu gündən başlayan era müsəlman aləmində milad (yəni «anadanolma») adlanır.

 1,5 mln. il əvvəl	Qədim dövr																													
	Minilliklər																								Əsrlər					
	100	40	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5
Eradan əvvəl (e.ə.)																								Bizim era (b.e.)						

Qədim dövr																													
Əsrlər																								Əsrlər					
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6
Eradan əvvəl (e.ə.)																								Bizim era (b.e.)					

Bu, zaman oxudur. Zaman oxunun üzərində eradan əvvəlki minilliklər və əsrlər, bizim eranın əsrləri əks olunur. Siz Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdə baş verən hadisələrin xronoloji çərçivələrini bu ox vasitəsilə asanlıqla müəyyən edə biləcəksiniz.

Bir çox müsəlman ölkələrində Hicri təqvimdən istifadə olunur. Hicrat sözünün mənası «köçmək» deməkdir. Bu təqvim İslam dininin banisi Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə köçdüyü ildən başlayır. Həmin hadisə xristian erasının 622-ci ilində baş vermişdir. Hicri təqvimi ilə başlanan vaxta Hicri era da deyilir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Azərbaycanın yerləşdiyi tarixi məkan, təbii şərait ona hansı imkanları vermişdir?
2. Xronologiyanı bilmək nə üçün lazımdır?
3. Miladi təqvim necə yaranmışdır?
4. Hicri eranın yaranması nə ilə bağlı olmuşdur?

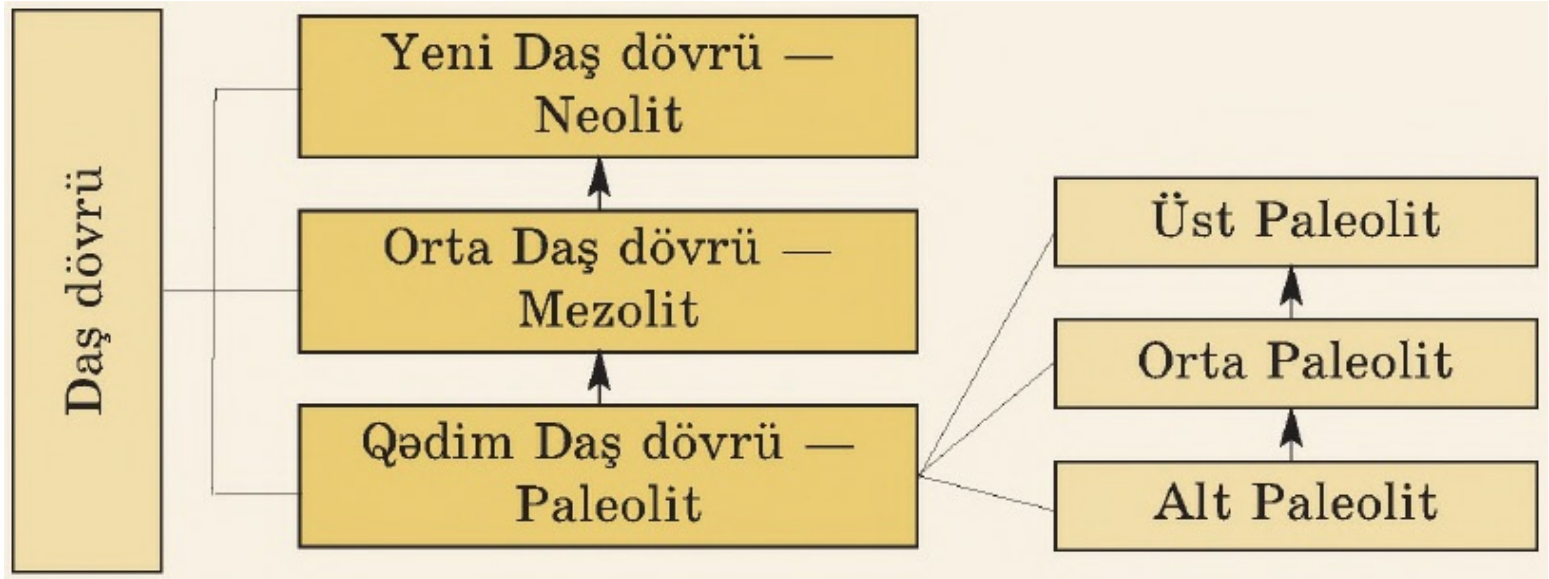
«Azərbaycan ən qədim insan məskənlərindən biridir»
adlı hekayə qurun.

İBTİDAİ İCMA QURULUŞU

§ 2. AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ ƏN QƏDİM İNSAN MƏSKƏNİ QARABAĞDADIR

Qədim insanların yaratdığı cəmiyyət ibtidai icma quruluşu adlanır. **Arxeologiya*** elminə görə, ibtidai icma quruluşu şərti olaraq üç dövrə bölünür: **Daş dövrü**, **Tunc dövrü** və **Dəmir dövrü**.

Cəmiyyət tarixinin ən qədim dövrü Daş dövrüdür. Daş dövrü üç xronoloji inkişaf mərhələsindən keçmişdir:

Tarixdə **Eneolit*** dövrü adlanan bir dövr də vardır ki, bu, daş dövründən metal dövrünə keçid kimi qiymətləndirilir.

Paleolit dövrü də üç inkişaf mərhələsindən keçmişdir: **Alt Paleolit**, Orta Paleolit, Üst Paleolit.

Paleolit dövrünün ilk mərhələsi Alt Paleolit adlanır. Alt Paleolit ilk insan tipinin — «bacarıqlı insan»ın yaranması ilə başlamışdır. Paleolit dövrünün bu mərhələsi 100 min il əvvələ qədər davam etmişdir. «Bacarıqlı insan» iki ayaq üzərində hərəkət edə bilir, sadə işlər görür və əsasən, daşdan, ağacdən, sümükdən əmək alətləri hazırlamağı bacarırdı. Qədim insanların ilk əmək alətləri: sivri daş, yerqazan çubuq və dəyənək olmuşdur.

***Arxeologiya** (yunan sözü olub, «arxoyos» — qədim, «logos» — elm deməkdir) — insan cəmiyyətinin tarixini maddi və yazılı mənbələr əsasında öyrənir

***Eneolit** — «eneos» latınca mis, «litos» yunanca daş deməkdir.

Alt Paleolit dövrünün daş alətləri

Ulu icma. Təbiət hadisələri və vəhşi heyvanların hücumları qarşısında aciz qalmış ibtidai insanlar kortəbii şəkildə birləşir, dəstələr və kiçik qruplar halında yaşayırdılar. Belə kollektivlər ulu icma adlanır. Bu kollektivlər daimi olmurdu: tez-tez dağılır və yeniləri yaranırdı.

İbtidai insanlar yeməli yabanı bitkiləri və giləmeyvələri yığır, xırda heyvanları ovlayırdılar. İnsanlar təbiətin hazır məhsullarını mənimsəyir, ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olurdular. Belə təsərrüfat **mənimsəmə (istehlak) təsərrüfatı** adlanır.

Azərbaycan ərazisində Alt Paleolit dövründə yaşamış insanların həyat tərzi Qarabağda — Quruçay vadisində, Azıx mağarasından əldə edilən materiallar əsasında öyrənilmişdir. Ona görə də burada formalaşan mədəniyyət Quruçay mədəniyyəti adlanır. **Azıx mağarasından** ən qədim dövrə aid kobud əl çapacaqları, ərsin, sıyrıgac və s. alətlər tapılmışdır. Bu alətlər adi çay daşlarından hazırlanırdı. İbtidai insanlar bu alətlərdən ovladıqları heyvanların ətini doğramaq üçün istifadə edirdilər.

Minilliklər keçdikcə insanlar fiziki və əqli cəhətdən xeyli inkişaf edirdilər.

Xəritədə Azix mağarasının yerləşdiyi məkan

İlk vaxtlar insanlar ildırım çaxması və ya maddələrin öz- özünə yanması nəticəsində əmələ gəlmiş təbii oddan istifadə edirdilər. Azix mağarasında **700 min il** bundan əvvələ aid ocaq izləri aşkar edilmişdir. Alt Paleolitə sonunda əmək alətlərinin yeni növləri meydana gəlmişdir. Həmin alətlər asan parça-anan çaxmaqdaşı və vulkanik şüşə — dəvəgözümdən hazırlanmışdır. Çaxmaqdaşı və dəvəgözümdən qoparılmış qəlpələrdən kəsicilər, dişli və qaşov tipli alətlər hazırlanmışdır.

-

Azıxantropun alt çənə sümüyünün qalığı

Azıx mağarasından nəslə kəsilmiş müxtəlif vəhşi heyvanların sümükləri də aşkar edilmişdir. 1968-ci ildə SSRİ tarixçi alim **Məmmədali Hüseynov** Azıx mağarasından ibtidai insanın alt çənə sümüyünün qalığını tapmışdır. Alimlər həmin ibtidai insanı Azıxantrop, yəni «**Azıx adamı**» adlandırmışlar. Azıxantrop 350-400 min il bundan əvvəl yaşamışlar. Azıx adamları sadəcə incəsənətlə məşğul olmuşlar. Azıx mağarasından tapılmış ayı kəllələrinin üzərində müəyyən işarələr cızılmışdır. Alimlər bunu qədim insanların ilkin dini ayinləri və heyvanlara inamı ilə bağlayırlar.

Qədim insanların izlərinə Qarabağda — Tağlar, Zar, Naxçıvanda — Qazma, Qazaxda — Daşsalahlı, Damcılı, Lerikdə — Buzeyir mağaralarında da rast gəlinmişdir.

Zar mağarası (Kalbacar)

Buzeyir mağarası (Lerik)

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. İbtidai icma quruluşu şərti olaraq hansı dövrlərə bölünür?
2. Azərbaycan ərazisi nə üçün dünyada ilkin insan məskənlərindən biri sayılır?
3. Azərbaycanda ilk insan dəstələri nə vaxt meydana gəlmişdir?
4. İbtidai icma quruluşunun ilk dövrü nə üçün Daş dövrü adlanır?
5. Daş dövrü hansı inkişaf mərhələlərindən keçmişdir? 6. Azıx adamının həyatını təsvir edin.
7. Alt Paleolitdə hansı əmək alətlərindən istifadə etmirlər?
8. Alt Paleolit düşərgələri Azərbaycanda hansı məkanlarda öyrənilmişdir?

Azıxantropolar nəyə qadir idilər? Mətn tərtib edin.

«Bacarıqlı insan», ulu icma, mənimsəmə təsərrüfatı, «Azıx adamı»

§ 3. NEANDERTAL İNSANLAR VƏ HOMO SAPIENSLƏR

Orta Paleolit. Alt Paleolit dövrünün ardınca Orta Paleolit başlayır və e.ə. 40-cı minilliyə qədər davam edir. Orta Paleolit Mustye mədəniyyəti dövrü də adlanır. Mustye — Fransada yer adıdır. Orta Paleolitə aid əmək alətləri ilk dəfə buradan tapılmışdır. Orta Paleolit dövründə insanların sayı artmış, insan məskənləri çoxalmışdı. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində nisbətən inkişaf etmiş *yeni insan tipi - Ne-andertal* insanlar formalaşmışdır.

Qazma mağarası (*Naxçıvan*)

İnsanlar, əsasən, maral, ayı, tur, vəhşi at (gur), dağkeçisi ovlamış, yığıcılıqla (yem toplama) məşğul olmuşlar. Qədim insanların təbiət qüvvələrinə inamla bağlı dini təsəvvürləri bu dövrdə formalaşmışdır.

[Prev](#) [Next](#)

Qazma mağarasından tapılmış daş əmək alətləri

Neandertal insanların düşərgəsi

Orta Paleolitdə insanlar quru ağac parçalarını, çaxmaqdaşını bir-birinə vurmaqla süni od əldə etməyi öyrəndilər.

Orta Paleolit dövrünün sonlarından başlayaraq ulu icma yavaş-yavaş sıradan çıxmış, qabila icması yaranmağa başlamışdır.

Üst Paleolit. Üst Paleolit təxminən 40 min il bundan əvvəl başlanmış, e.ə. XII minilliyə qədər davam etmişdir. Bu dövrdə iqlim mülayimləşmiş, bitki və heyvanat aləmində xeyli dəyişikliklər baş vermişdi.

Bu dövrdə insanlar hələ də mağaralarda yaşamışlar. Onların əmək alətləri qaşovlardan, bizlərdən, gəzli (yəni kənarı dişəkli), ucu şiş və üçbucaq formalı daş əmək alətlərindən ibarət idi. Üst Paleolitdə müasir insan tipi yarandı. Üst Paleolitdə yaranan insan tipi «**ağıllı insan**» (Homo sapiens) adlanır.

Bu insanlar artıq məqsədyönlü fəaliyyət göstərirdilər. Onlar çayın o biri sahilinə keçmək üçün ağacların gövdəsini kəsir, bir-birinə bağlayır, sallar düzəldirdilər. «Ağıllı insan»lar düz qamətlə yeriyirdilər.

Neandertal — Almaniyada yer adıdır. Burada ibtidai insanın kəllə sümüyü tapılmışdır.

Üst Paleolit düşərgəsi

Qədim insanlar bir-birini işarələrlə (əl, dodaq hərəkətləri) başa salırdılar. Əmək fəaliyyətinin genişlənməsi, şüurun inkişafı Üst Paleolitdə tədricən səsli nitqin yaranmasına səbəb oldu. Səsli nitq ilk vaxtlar tək-tək sadə ifadələrdən ibarət idi. Belə ifadələr yavaş-yavaş çoxaldı və dil yarandı. Dil ən əlverişli ünsiyyət vasitəsi oldu.

« Ağillı insan »ın beyni
« bacarıqlı insandın beynindən
iki dəfə böyük idi.

Bu dövrdə ulu icmanı qəbilə icması əvəz etdi. Qəbilədə insanlar qan

qohumluğu əsasında, ana xətti ilə birləşirdilər. Qəbilənin həyatında qadın mühüm rol oynayır. Uşaqların qayğısına qalmaq, giləmeyvə və yabanı bitkilər toplamaq, odu qoruyub saxlamaq, yemək hazırlamaq və s. qadınların işi idi. Qəbilə icmasında insanlar ana xətti ilə birləşdiyinə görə bu dövr **anaxaqanlıqı** (matriarxat) dövrü adlanır.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Orta Paleolit dövründə yaşayan insanlar necə adlanırdı?
2. Hansı daha əvvəl yaranmışdı — heyvanlara sitayiş, yoxsa təbiət qüvvələrinə inam?
3. Üst Paleolitdə qədim insanlar hansı əmək alətlərindən istifadə etmişlər?
4. Qəbilə icması nə vaxt yarandı? Onun xüsusiyyətləri hansılardır?
5. «Anaxaqanlıq dövrü» — bu dövr nə üçün belə adlanır?

«Azərbaycan ərazisində yeni insan tipləri necə formalaşdı?» adlı mətn tərtib edin.

«Neandertal insan», «Homo sapiens», anaxaqanlıq

§ 4. MEZOLİT — ORTA DAŞ DÖVRÜ

Mezolit dövrü ovçusu E.ə. XII minillikdən VIII minilliyə qədərki dövr Mezolit və ya **Orta Daş dövrü** adlanır. Mezolit dövründə insanlar hələ də qəbilə halında yaşayırlar, mənimsəmə təsərrüfatı ilə məşğul olurdular. İlk dövrlərdə qədim insanların özünəməxsus ov üsulu var idi: onlar nəhəng vəhşi heyvanları qovur, onları üzərini ağac budaqları ilə örtdükləri xəndəklərə salırdılar. Sonra isə xəndəyə düşmüş heyvanları ağacla, daşla öl -dürürdülər. Bəzən tələ istiqamətində getməyən heyvanlar ibtidai insanı yaralayır, öldürürdü.

Mezolit dövründə insanlar ox və kamanı yaratdılar. Bu silahın köməyi ilə onlar heyvanları daha uzaq məsafədən ovlaya bilirdilər. Belə ov daha təhlükəsiz idi. İbtidai ovçular ox və ka-Mezolit dövrü manla daha çox heyvan ovlayır, qida ehti-ovçusu yatlarını artırırdılar.

Mezolit dövründə insanlar **heyvanları əhliləşdirməyi** öyrəndilər. Əhliləşdirilən ilk heyvan it olmuşdu. Sonralar insanlar başqa heyvanları da əhliləşdirdilər və bəsləyərək çoxaltdılar. Beləliklə, ibtidai maldarlığın əsası qoyuldu.

Qədim ovçular İlk əkinçilik vərdişləri də Mezolit dövründə yaranmışdır. Ət ehtiyatının artması insanların qidaya olan tələbatını ödədiyinə görə toplanmış yabani bitki toxumlarının bir hissəsini ehtiyat saxlayırdılar. Yığıcılıqla məşğul olan ibtidai insanlar toxumların yerə düşüb yenidən cücərdiyini, böyüdüyünü müşahidə etdilər. Onlar ağacla, sümüklə və ya sivri daşla yeri yumşaldıb

toxumları basdırırdılar. Bu, *ibtidai əkinçiliyin* meydana gəlməsi üçün başlanğıc oldu.

Mezolit dövrünə aid yaşayış yeri — Damcılı mağarası Azərbaycanda Mezolit dövrü Qobustan (Bakı yaxınlığında) və Damcılı (Qazax) mağaraları əsasında öyrənilmişdir. Damcılı mağarasından Mezo-lit dövrünə aid kiçik-ölçülü ox ucları, müxtəlif tipli daş alətlər tapılmışdır.

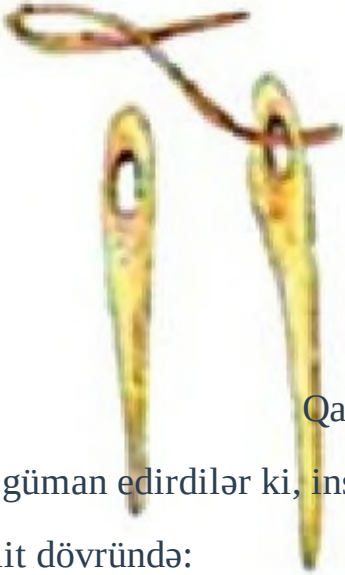

Mezolit dövrünə aid daş alətlər Qobustandakı Mezolit yaşayış yerlərindən çaxmaqdaşı və sümükdən düzəldilmiş əmək aləti tapılmışdır. Həmin dövrdə insanlar çox kiçikölçülü — **mikrolit** əmək alətlərindən istifadə etmişlər. Bu alətlər həndəsi formalı, üçkünc, kəsici, gəzli (dişəkli) formada idi. Qobustanda insanlar ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıqla məşğul olmuşlar. Onlar sümükdən biz, ox ucu, habelə balıq ovlamaq üçün istifadə olunan alət (harpun) düzəldirdilər.

Ovçuluq və balıqçılığa dair təsvir (Qobustan) Qobustan qayalarında bu dövr insanların ovsun-totem inamlarını, dini ayinlərini, ov səhnələrini əks etdirən rəsmlər həkk olunmuşdur. Burada qadın və müxtəlif heyvan rəsmləri böyük məharətlə təsvir edilmişdir. Bunlar Mezolit dövründə ibtidai incəsənətin xeyli inkişaf etdiyini göstərir.

Qobustandakı qəbirlərdən birində müxtəlif məişət əşyaları və ibadətlə bağlı iri daş büt tapılmışdır. Bu onu göstərir ki, Mezolit dövrünün insanları axirət dünyasına inanmış və dəfn zamanı ölümlərin yanına cürbəcür məişət əşyaları qoymuşlar.

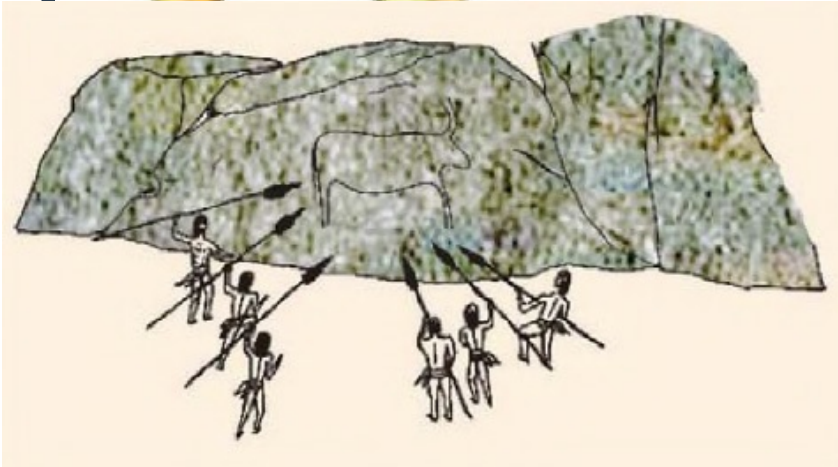
Qazma mağarasından tapılmış daş əmək alətləri

Onlar güman edirdilər ki, insanlar ölümündən sonra da bu əşyalardan istifadə edirlər.

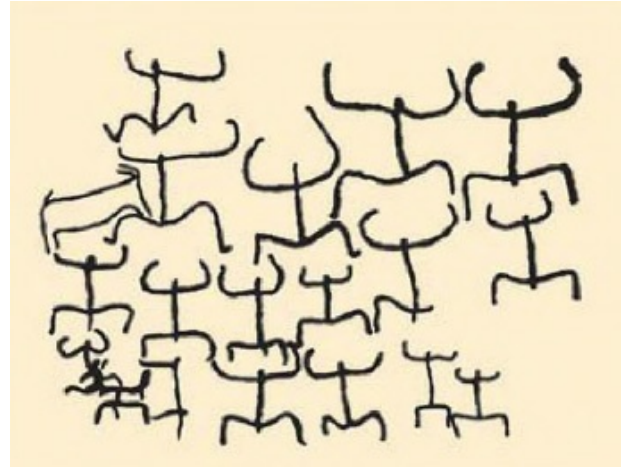
Mezolit dövründə:

- * ox və kaman ixtira olundu;
- * ibtidai maldarlığın əsası qoyuldu;
- * ilk əkinçilik vərdişləri yarandı;
- * ilkin toxuculuq yarandı.

Mezolit dövründə mənimsəmə (istehlak) təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyuldu. Əvvəllər təbiətin hazır nemətlərindən istifadə edən insanlar indi onları özləri istehsal etməyə başladılar.

Ovsun-totem inanclarını əks etdirən ov səhnəsi

Ən qədim insanların dini inancları ilə bağlı təsvirlər (Qobustan)

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Mezolit dövrü hansı minillikləri əhatə edir?
2. Mezolit dövrünün ən böyük ixtiraları haqqında danışın.
3. «Mənimsəmə (istehlak) təsərrüfatım, «istehsal təsərrüfatım ifadələrini necə başa düşürsünüz?
4. Mezolit dövrü Azərbaycanda hansı abidələr əsasında öyrənilmişdir? Xəritədə göstərin.
5. Mezolit dövründə qədim insanlar hansı əmək alət 1 ərindən istifadə etmişlər?
6. İbtidai incəsənət Mezolit dövründə necə inkişaf tapmışdı?
7. Mezolit dövründə axirət dünyasına inamın formalaşması nə ilə sübut olunmuşdur?
İnsanlar ən böyük ixtiralarını hansı dövrdə etdilər? — təqdimat hazırlayın.

İlk əkinçilik vərdişləri, ilk heyvanın əhliləşdirilməsi, mikrolit alətlər, ox və kaman

§ 5. NEOLİT İNQİLABI. ENEOLİT DÖVRÜ

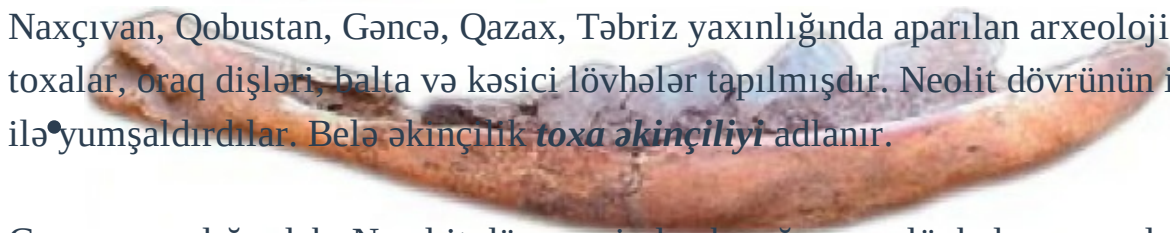
Neolit dövrü. E.ə. VII minillikdə ibtidai cəmiyyətin tarixində **Yeni Daş dövrü** — **Neolit** dövrü başlanmışdı. Bu dövrdə əhali oturaq həyata keçmişdi. İnsanlar başlıca olaraq əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdular. Bunlarla yanaşı, ovçuluq və balıqçılıq da əsas məşğuliyyət idi. Onlar dulusçuluqla məşğul olur, saxsı qablar hazırlayırdılar. İnsanlar daş alətləri cilalamağı və deşməyi öyrənmişdilər. Toxuculuqda sümükdən hazırlanmış bizlərdən istifadə edirdilər. Bu dəyişikliklər «**Neo-lit inqilabı**» adlanır.

Prev Next

• Neolit dövrünə aid **həvəngdəstə***

Naxçıvan, Qobustan, Gəncə, Qazax, Təbriz yaxınlığında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı toxalar, oraq dişləri, balta və kəsici lövhələr tapılmışdır. Neolit dövrünün insanları torpağı **toxa*** ilə yumşaldırdılar. Belə əkinçilik **toxa əkinçiliyi** adlanır. **Heyvanın çənə**

Gəncə yaxınlığındakı Neo I it düşərgəsindən bıçağaoxşar lövhələr, qaşovlar və başqa kəsici alətlər tapılmışdır. Çaxmaqdaşından və dəvə-gözü daşından hazırlanmış həmin alətlərdən insanlar əkin və biçin işlərində istifadə edirdilər.

Arxeoloqlar Tovuz rayonundakı Göytəpə yaşayış yerindən maraqlı bir oraq tapmışlar.

kəsici alətlər

***Həvəngdəstə** — müxtəlif maddələri əzmək üçün alət
Çaxmaqdaşı və ob- sidiandan (dəvə- gözü) hazırlanmış
***Toxa** — əmək aləti, ucuna daş, sümük bərkidilmiş ayrı ağac

Oraq iribuynuzlu heyvanın çənə sümüyündən düzəldilmişdir. Ortada sümüyün içərisinə maili xətt boyunca çaxmaqdaşından kəsici qəlpələr bərkidilmişdir.

Neolit dövrünün sonuna aid yaşayış evlərinin bərpa edilmiş görünüşü

Eneolit dövrü. Bu dövr e.ə. VI—IV minil -likləri əhatə edir. Bu dövrdə insanlar ilk dəfə metalla — mislə tanış olmuşlar.

Neolit dövrü. Dairəvi yaşayış evinin qalıqları

Neolit dövrünün sonuna aid yaşayış evlərinin bərpa edilmiş görünüşü

Çiy kərpicdən tikili

Lakin bu dövrdə misdən geniş istifadə olunmamışdır. Çünki mis yumşaq, kövrək olduğundan ondan hazırlanan alətlər tez sıradan çıxırdı. Həm də mis az tapılırdı. Ona görə də təsərrüfatda, məişətdə daş alətlər üstün yer tuturdu.

Eneolit dövrünün yaşayış məskənləri Gəncə-Qazax, Mil-Qarabağ, Muğan, Naxçıvan bölgələrində, Təbriz yaxınlığında, Urmiya gölü ətrafında öyrənilmişdir. Eneolit dövrünün yaşayış məskənləri çay kənarında, əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli yerlərdə salınırdı. Əhali binaları çiy kərpic və **möhrədən*** inta edirdi.

Sümükdən kəsici alət və balta

Yaşayış məskənlərində aşkar edilən evlər dairəvi formadadır. Belə evi ərdə ailələr birgə yaşamışlar. İcma torpağında birgə çalışan bu ailələr ümumi məhsul bölgüsündən aldıkları pay hesabına dolanırdılar.

Eneolit dövründə toxa əkinçiliyi daha da inkişaf etmişdi. Taxıl kəsici daş lövhələrdən hazırlanmış oraq ilə biçilirdi. Taxıl ehtiyatı iri saxsı küplərdə saxlanılırdı.

Maldarlıq təsərrüfatı da inkişaf etmişdi. Təsərrüfatlarda qaramal və **davar*** saxlayırdılar.

Cəlilabad rayonunda e.ə. V minilliyə aid qədim Əliköməktəpə yaşayış yerindən at sümükləri tapılmışdır. Eneolit dövründə bizə məlum olan ev heyvanlarının artıq hamısı əhliləşdirilmişdi. Əkintilik və maldarlıq təsərrüfatı inkişaf etmiş, ovçuluq və balıqçılıq əhalinin ikinci dərəcəli məşğuliyyət sahəsinə çevrilmişdi.

***Möhrə** — samanlı palçıq

***Davar** — qoyun-keçi

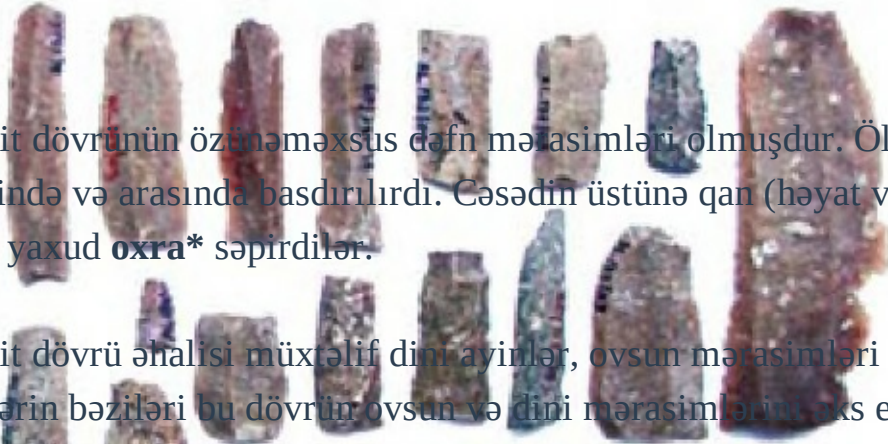
Eneolit dövrü əhalisinin həyatında sənətkarlıq mühüm yer tuturdu. Sənətkarlar gildən saxsı qablar, daş, sümük və misdən əmək alətləri, məişət və bəzək əşyaları hazırlayırdılar. Sümükdən hazırlanmış **iy*** ucluqları qədim əhalinin toxuculuqla məşğul olduğunu göstərir.

[Prev](#) [Next](#)

Daş əmək alətləri

Eneolit dövrünün özünəməxsus dəfn mərasimləri olmuşdur. Ölülər yaşayış məskənində, evlərin içərisində və arasında basdırılırdı. Cəsədin üstünə qan (həyat verən) rəmzi sayılan **qırmızı boya** çəkir, yaxud **oxra*** səpirdilər.

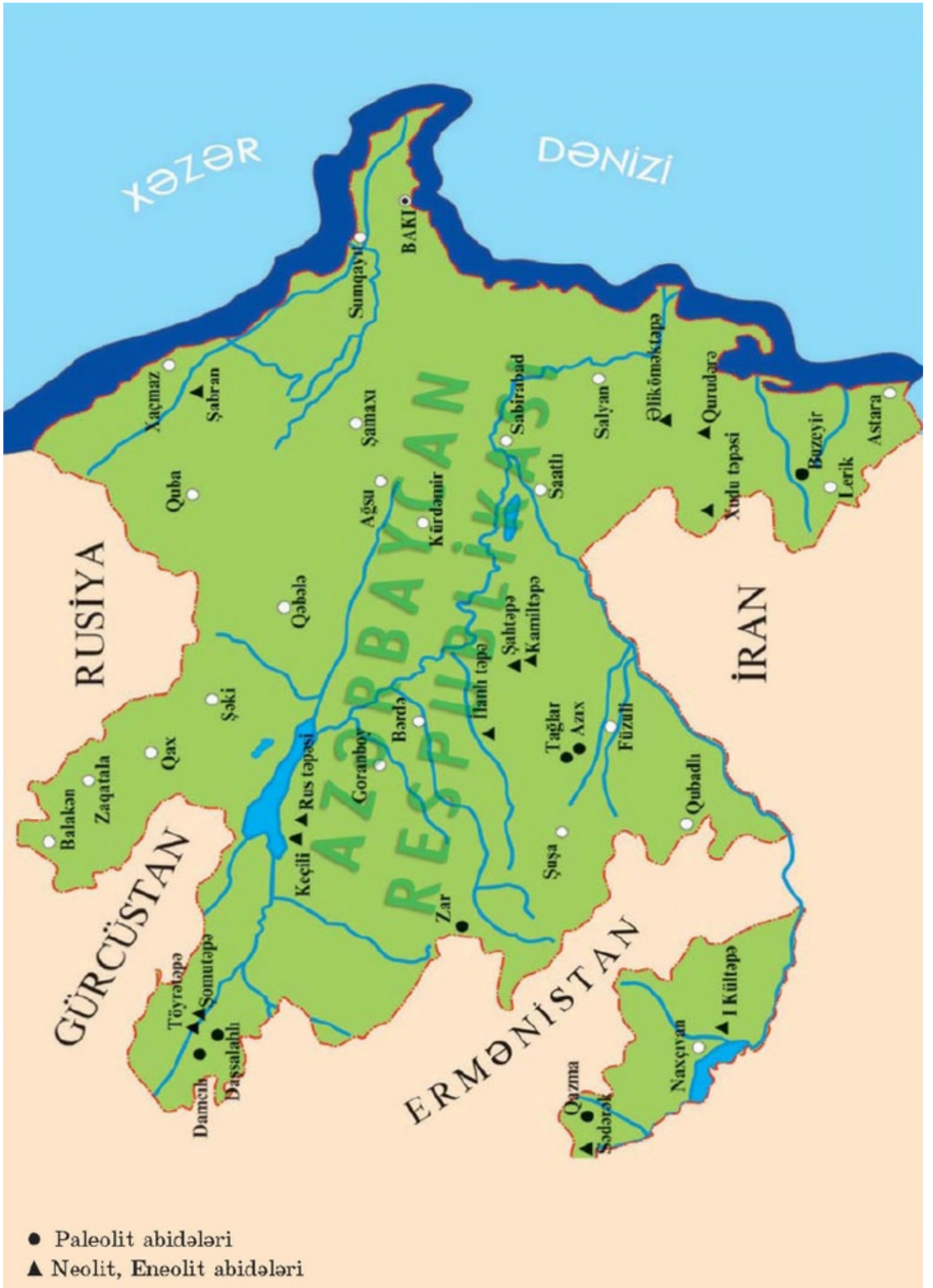
Kəsici daş alətlər

Eneolit dövrü əhalisi müxtəlif dini ayinlər, ovsun mərasimləri keçirirdilər. Qobustandakı qayaüstü rəsmlərin bəziləri bu dövrün ovsun və dini mərasimlərinin əks etdirir.

***İy** — ip əyirmək üçün ağac alət

***Oxra** — açıq-qəhvəyi rəngli təbii boya

DAŞ DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNİN XƏRİTƏSİ

Eneolit dövrünün əvvəlində ananın — qadının mövqeyi hələ də möhkəm idi. O, nəslin yaradıcısı, ailə və qəbilə ocağını qoruyub saxlayan, bərəkət, əmin-amanlıq yaradan müqəddəs varlıq hesab edilirdi.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Neolit dövründə insanlar sənətin hansı sahələri ilə məşğul olurdular?
2. Neolit dövrü abidələri Azərbaycanın hansı bölgələrində öyrənilmişdi?
3. Eneolit dövrü hansı minillikləri əhatə edir?
4. Eneolit dövründə ən böyük kəşf nə idi?
5. Eneolit dövründə əkinçilik və maldarlığın inkişafında hansı uğurlar oldu?
6. Eneolit dövründə ananın — qadının mövqeyi necə idi?

Eneolit dövründə insanların həyatında ən böyük yenilikləri müəyyənləşdirin.

Neolit, toxa əkinçiliyi, möhrə, çiy kərpic, Eneolit, oxra

§ 6. TUNC DÖVRÜ

Eneolitın sonunda artıq insanlar misin tərkibinə sürmə, qalay, nikel və s. qataraq daha möhkəm metal — tunc alırdılar. Misi əritmək üçün onu 1000 dərəcədən artıq temperaturda qızdırmaq lazım idi. Misə başqa qarışıqlar qatanda isə ərimə sürətlənir və 750 dərəcədə tunc alınır. Ustalar daşdan, gildən silah və əşya qəlibləri düzəldirdilər. Əridilmiş metalı bu qəlibə tökür, istədikləri silahı və başqa əşyaları hazırlayırdılar.

Tunc dövrü erkən, orta və son inkişaf mərhələlərindən keçmişdir.

Erkən Tunc dövrü e.ə. IV minilliyin 2-ci yarısından e.ə. III minilliyin sonuna qədər davam etmişdir. Erkən Tunc dövrünə aid abidələr ilk dəfə Kür—Araz çayları arasındakı ərazilərdə öyrənilmişdir. Ona görə də bu dövrün mədəniyyətini alimlər **Kür-Araz mədəniyyəti** adlandırırlar.

Erkən Tunc dövrünün dulusçuluq məmulatı və metal istehsal etmək üçün alətlər

Erkən Tunc dövrü əhalisinin həyatı Qarabağda, Naxçıvanda, Qobustanda, Urmiya ərazisində və s. bölgələrdə olmuş yaşayış yerləri, qəbir abidələri əsasında öyrənilmişdir.

[Prev](#) [Next](#)

İnsanlar yaşayış məskənlərini suya yaxın yerlərdə, çox zaman çay kənarlarında və düşməndən müdafiə olunmaq üçün əlverişli mövqələrdə salırdılar. Evlər dairəvi formada olur, bünövrəsi çay daşından qoyulur, divarları çiy kərpicdən hörülürdü.

Erkən Tunc dövründə birinci böyük ictimai əmək bölgüsü meydana gəldi: əkinçilik maldarlıqdan ayrıldı. Tunc dövrünün erkən mərhələsində toxa əkinçiliyini **xış əkinçiliyi** əvəz etmişdir.

Əkin sahələri genişlənmiş, süni suvarma sistemi yaranmışdı. Şumlama zamanı qoşqu heyvanlarından istifadə olunurdu. Taxılın biçilməsində kəsici daş lövhələrdən quraşdırılmış oraqlardan və tunc oraqlardan istifadə edilirdi.

Maldarlıq da inkişaf etmişdi. Heyvanların sayı artmışdı. Əhali yarımköçmə həyat keçirirdi. Mal-qara yaz-yay aylarında dağ çəmənliklərində otarılır, payızda soyuqlar düşəndə **qışlaqlara** qaytarılırdı. Əhali artmış, dağlıq və dağətəyi yerlərdə yaşamağa başlamışlar.

Erkən Tunc dövründə ölümlər artıq yaşayış məskənlərindən kənarında dəfn edilirdi, bəzi qəbirlərin üzərində kurqanlar qurulurdu. Ölü-yandırma və kollektiv dəfn adətləri yaranmışdı. Dini ayinlər xüsusi binalarda keçirilirdi. Erkən Tunc dövrünə aid ibadət yerləri Xaçmaz da Sərkərtəpə, Qazaxda Babadər-viş və Naxçıvanda I Kültəpə, Maxta yaşayış yerlərində aşkar edilib.

Erkən Tunc dövründə ağır zəhmət tələb edən kişi əməyi (xış əkinçiliyi, maldarlıq, metalışləmə) irəli keçdi. Ona görə də **anaxaqanlıqını ataxaqanlıqı** əvəz etdi. Bir neçə qohum qəbiləni birləşdirən **tayfa** yarandı. Tayfanı ağsaqqallar idarə edirdilər.

***Kurqan** — torpaq təpə

Maxta yaşayış yerində dairəvi
iba-dətgahın qalıqları
(Naxçıvan)

Ağac xış

Orta Tunc dövrü e.ə. III minilliyin sonlarından e.ə. II minilliyin ortalarına qədər davam etmişdir.

Orta Tunc dövründə ikinci böyük ictimai əmək bölgüsü baş vermiş sənətkarlıq müstəqil sahəyə çevrilmişdi.

Naxçıvanın Tunc dövrü metal məmulatları

Orta Tunc dövrü.
Boyalı qablar

Orta Tunc dövründə dulusçuluq inkişaf etmiş, boyalı qablar mədəniyyəti formalaşmışdı. Dulusçular yaraşığı və davamlı saxsı qablar hazırlaya bilirdilər. Sadə qabları müxtəlif naxışlarla: insan, heyvan, quş təsvirləri və s. bəzəyirdilər. Bunun üçün rəngli boyalardan istifadə edirdilər.

Metalişləmə inkişaf edirdi. Ancaq bununla belə, qədim əhali arasında daşışləmə sənəti hələ də qalmaqda idi.

Dəvəgözü və çaxmaqdaşından quraşdırma oraq dişləri, ox ucları, mərmərdən toppuz, baltalar düzəldirdilər. Dən daşları, sürt-gəclər, həvəngdəstələr, qablar və s. daşdan hazırlanırdı.

Orta Tunc dövründə bağçılıq və bostançılıq, üzümçülük və şərabçılıq kimi yeni təsərrüfat sahələri də yaranmışdı.

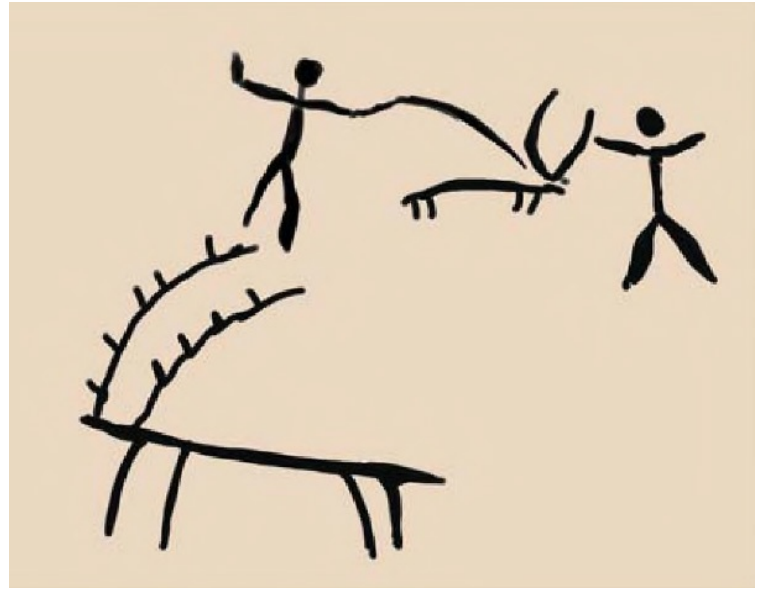
Sənətkarlığın, əkinçilik və maldarlığın inkişafı mübadilənin daha da genişlənməsinə və ticarətin yaranmasına şərait yaratmışdı. Maldar əhali ət, süd məhsullarını, yun və dərinə taxıla, sənətkarlıq məmulatına dəyişirdi.

Tunc dövründə Cənubi Qafqazda və Araz çayından cənubda, Urmiya gölü hövzəsində məskunlaşmış türkdilli qədim Azərbaycan əhalisi arasında təsviri incəsənət də inkişaf etmişdi. Qobustanda, Gəmiqayada, Kəlbəcərdə, Abşeronda və b. ərazilərdə qayalar üzərində çoxlu təsviri sənət nümunələri aşkar olunmuşdur. Naxçıvanda Gəmiqaya (Qarıcıq) dağ yaylaqlarında qayalar üzərində insan və heyvan rəsmləri, rəqs və ov səhnələri, eləcə də çoxlu şərti işarələr indiyədək qalmaqdadır.

Kəlbəcər, Laçın yaylaqlarında dağ gölləri ətrafındakı qayalar üzərində məişət və təsərrüfat səhnələri, vəhşi heyvan və heyvan rəsmləri həkk olunmuşdur. Burada Tunc dövrü əkinçilik mədəniyyətini əks etdirən öküzlər qoşulmuş xışla yerin şumlanması təsviri vardır.

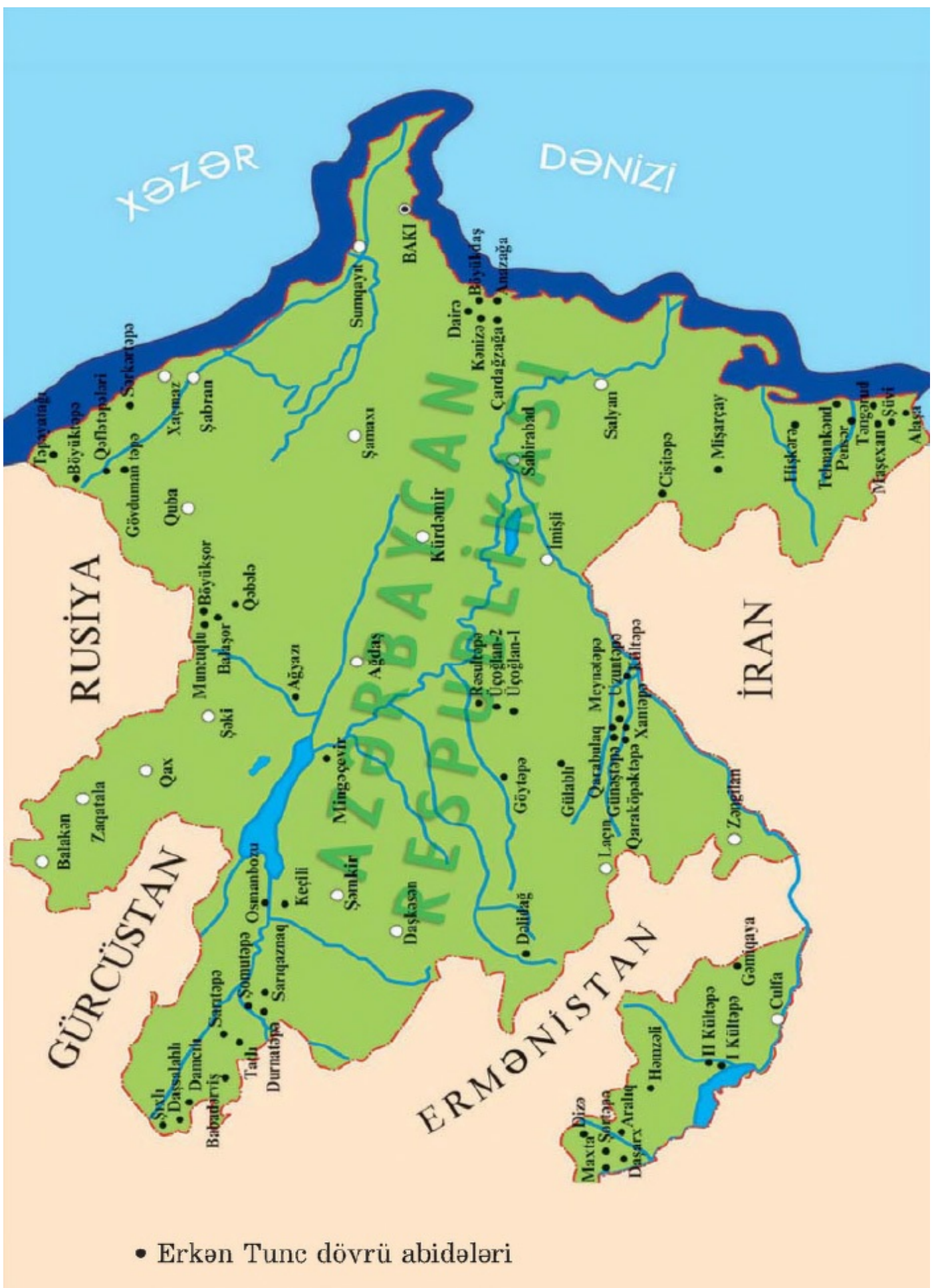

Qayaüstü təsvir (Naxçıvan. Gəmiqaya)

Qayaüstü təsvir (Kəlbəcər)

ERKƏN TUNC DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNİN XƏRİTƏSİ
(E.Ə. IV MINİLLİYİN 2-ci YARISI — III MINİLLİYİN
SONUNADƏK)

Bütün bu **qayaüstü təsvirlər** çox dəyərli maddi mənbələrdir.

Tunc dövrü qayaüstü təsvirləri Azərbaycanın **piktoqrafik*** yazı mədəniyyətidir. Bu yazılı abidələrdə türk mənşəli tayfaların Tunc dövründə ətraf mühitlə, məişət və təsərrüfat həyatı ilə bağlı dini inancları və dünyagörüşləri verilmişdir.

Orta Tunc dövründə tayfalar böyük tayfa ittifaqında birləşməyə başladı.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Tunc dövrü hansı inkişaf mərhələlərindən keçmişdir?
2. Erkən Tunc dövrü nə qədər davam etmişdir?
3. Erkən Tunc dövrü hansı ərazilərdə öyrənilmişdir?
4. Birinci ictimai əmək bölgüsü necə yarandı?
5. Tunc dövründə nə üçün anaxaqanlıq ataxaqanlıq ilə əvəz olundu?
6. Orta Tunc dövrü nə qədər davam etmişdir?
7. İkinci böyük ictimai əmək bölgüsü necə baş verdi?
8. Orta Tunc dövründə qədim əhalinin həyatında hansı yeni təsərrüfat sahələri yarandı?
Metalla tanışlıq insanların həyatını necə dəyişdi? — müxtəlif mənbələrdən məlumat toplayın.

Tunc dövrü, xış əkinçiliyi, tayfa, boyalı qablar mədəniyyəti, piktoqrafik yazı

***Piktoqrafik** — şəkli yazı, məlumatın rəsmlər vasitəsilə çatdırılması

§ 7. ERKƏN ŞƏHƏRLƏR. ÜZƏRLİKTƏPƏ, II KÜLTƏPƏ

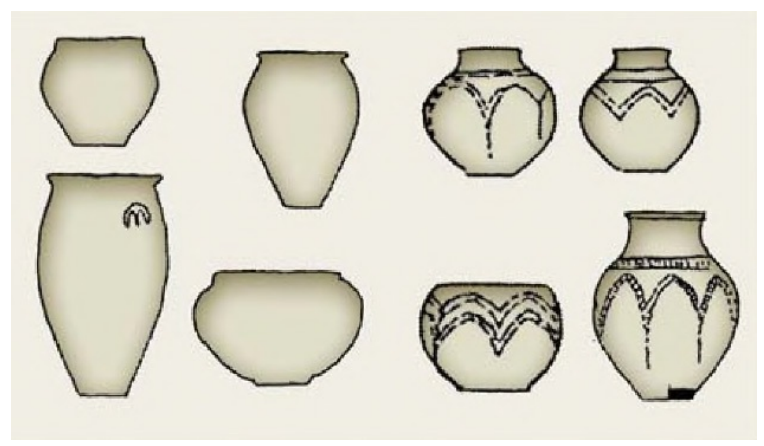
Qarabağ. Üzərliktəpə yaşayış yeri. Orta Tunc dövründə ilkin şəhər məskənləri yarandı. Belə məskənlər mühüm ticarət yolları üzərində və müdafiə üçün əlverişli yerlərdə — təpələr üzərində, yarıqanlı çay kənarlarında salınır, möhtəşəm müdafiə divarları ilə əhatə olunurdu.

Qarabağda Üzərliktəpə, Qaraköpəktəpə, Çi-nartəpə, Naxçıvanda II Kültəpə, Oğlanqala, Urmiya gölü sahilində Göytəpə şəhər tipli yaşayış məskənləri olmuşdur.

Bilirsiniz, Üzərliktəpə şəhər yaşayış yeri Qarabağda — Ağdam şəhərinin şərqində yerləşir. Şəhər dairəvi planda salınmışdır. Şəhəri əhatə edən müdafiə divarları saman qarışdırılmış çiy kərpicdən inşa olunmuşdur. Bu yaşayış yerindən heyvan sümükləri, buğda qalıqı, dəndaşı, oraq dişləri, həvəng- dəstələr tapılmışdır.

Ən maraqlı tapıntı daşdan düzəldilmiş qadın bütüdür. Keramika nümunələri və üzərində metal ərin-tisi olan gil qəlib qədim əhalinin dulusçuluq və metalişləmə sənətini yaxşı bildiyini göstərir. Tapılan qabların bir qismi qara, bir qismi qırmızı rəngdədir. Qara rəngli qablar həndəsi naxışlarla bəzədilmişdir. Qırmızı rəngli qablar açıq-qırmızı olub, üzərinə qara rəngli boya ilə bəzək vurulmuşdur. Üçüncü qrup qablar isə daha sadə mətbəx qablarıdır.

Orta Tunc dövrünə aid keramika nümunələri (Qarabağ. Üzarlik- tapa)

Üzərlikdə sümükdən olan ipəyirən, biz və iynələr də tapılmışdır. Yaşayış yerindən üzüm çəyirdəyi və içərisində şərab çöküntüsü olan gil qab tapılmışdır. Qarabağın qara münbit torpaqları vardı. Bu, əkinçiliyin, bağçılığın inkişafına zəmin yaratmışdı.

Naxçıvan. II Kültəpə. Naxçıvan və Urmiya bölgəsindəki bəzi yaşayış məskənləri Qədim Şərqi ilkin şəhər mərkəzləri səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir.

△ - II Kültəpə müdafiə qalası

Qədim Naxçıvan şəhəri II Kültəpə yaşayış məskəni Azərbaycanda ilkin şəhər-dövlətlərdən birinin mərkəzi olmuşdur. Bu şəhər 3500 il bundan əvvəl yaranmışdır.

Üçbucaq şəklində olan bu yaşayış yeri Çəhriçayla Naxçıvan-çayın birləşdiyi ərazidə yerləşir.

Orta Tunc dövrünün boyalı qabları Yaşayış yeri möhtəşəm qala divarları ilə əhatə olunmuşdur. Bu qala divarları iri daşlardan, qaya parçalarından ikiqat hörülmüşdür. Qatların arası isə kiçik çay daşları ilə doldurulmuşdur.

II Kültəpədə metalışləmə, daşışləmə, sü-mükişləmə, toxuculuq sənətləri xüsusilə inkişaf etmişdi.

II Kültəpə yaşayış məskənində dulusçuluq məhəlləsi, emalatxanası, daş döşənmiş küçə və dulus sobaları aşkar edilib. Dulusçuluq emalatxanası dörd otaqdan ibarətdir. Birinci otaqdan dulus kürəsi, çoxsaylı sadə və boyalı qab qırıqları tapılıb. Ən maraqlı tapıntı dulus kürəsinin üzərində olan qabdır. Qabın içərisində sarı, çəhrayı, narıncı rəngli minerallar var.

Dulusçuluq emalatxanasının qalıqları (Naxçıvan. II Kültəpə)

Deməli, dulusçular müxtəlif rənglər almaq üçün minerallardan istifadə etmişlər.

İkinci otaqda dulusçular özləri yaşayırdılar. Orada çıraq altlığı və az sayda daş alətlər aşkar edilmişdir.

Üçüncü otaq daha genişdir. Burada dörd ocaq yeri var. Tapıntıların içərisində Üzər-liktepə tipli qara cilalı, üzərində naxışlar cızılmış bütöv qab da var.

II Kültəpədə dulusçuluğun inkişafı mübadilənin və iqtisadi-mədəni əlaqələrin genişlənməsinə zəmin yaratmışdı. Orta Tunc dövründə Azərbaycanda bir neçə dulusçuluq ocağı mövcud idi. Onlardan biri Azərbaycanda boyalı qabların ilkin vətəni sayılan Naxçıvan ərazisində, ikincisi cilalı qara və boz qabların geniş yayıldığı Mil-Qarabağda olmuşdur. Bu yaşayış məskənləri arasında qarşılıqlı iqtisadi-mədəni əlaqələr olmuşdur.

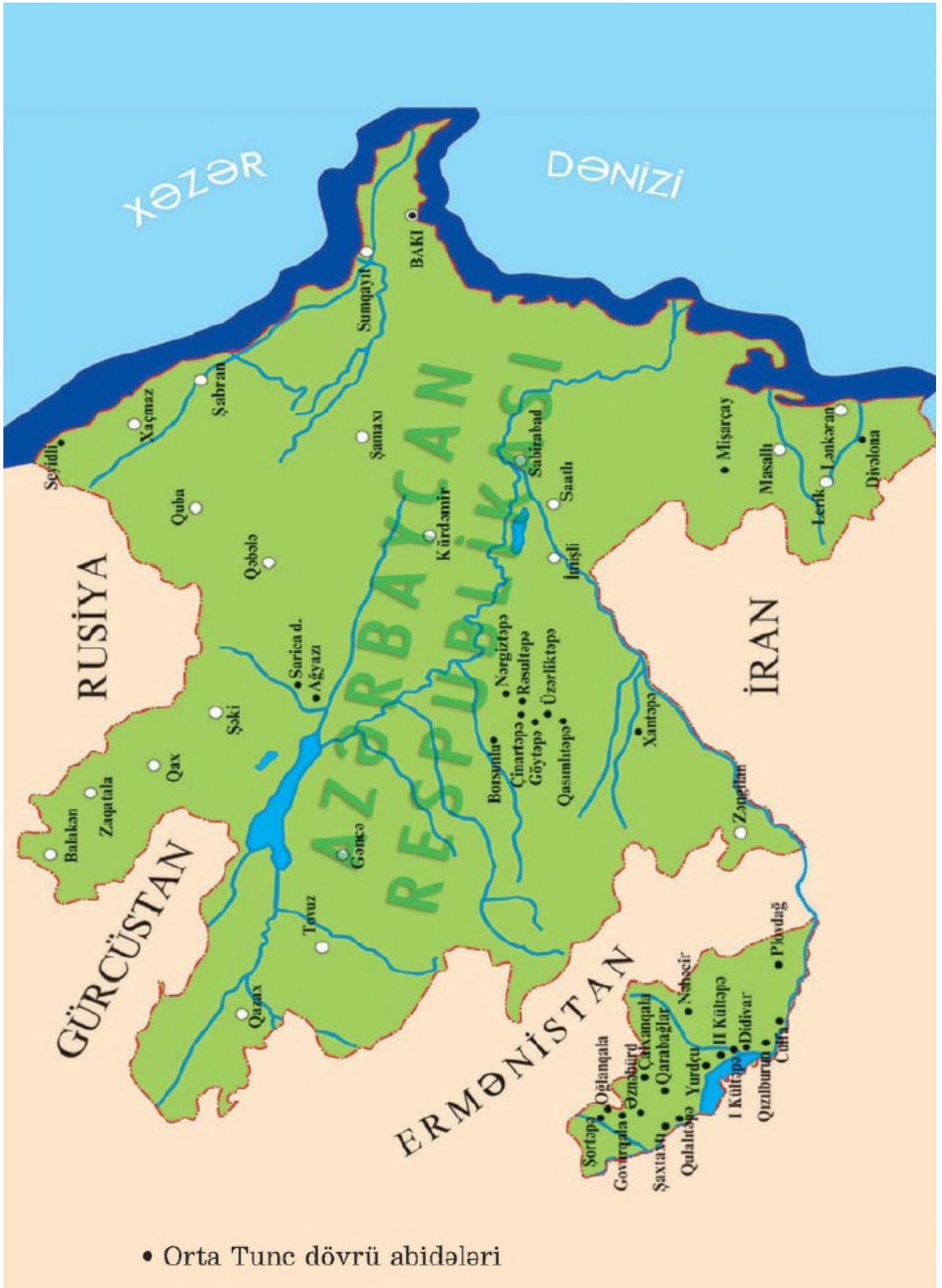
II Kültəpə ərazisindən müxtəlif əşyalar da tapılmışdır. Tapılan daş sürtgəclər, həvəngdəstələr, dən daşları, baltalar, oraq dişləri, ox ucları, müxtəlif əşyalar həmin dövrdə burada sənətin inkişafını sübut edir.

Sümükdən hazırlanmış biz, iynə və s. alətlər toxuculuq və dəriişləmənin də inkişaf etdiyini göstərir.

Qədim Azərbaycan tayfaları qonşu tayfalarla da iqtisadi-mədəni əlaqələrdə olmuşlar, mal mübadiləsi etmişlər. Azərbaycan ərazisində erkən şəhərlər arxeoloji qazıntıların vasitəsilə öyrənilmişdir.

[Prev](#) [Next](#)

ORTA TUNC DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNİN XƏRİTƏSİ (E.Ə. III MINİLLİYİN SONLARINDAN II MINİLLİYİN ORTALARINADƏK)

• Orta Tunc dövrü abidələri

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Şəhər tipli yaşayış yerləri hansı məkanlarda öyrənilmişdir?
2. Üzərliktəpə şəhər yeri harada yerləşir?
3. Qədim üzərliktəpəlilər sənətin hansı sahələri ilə məşğul olmuşlar?
4. II Kültəpə yaşayış yeri harada yerləşir?
5. Hansı tapıntı II Kültəpədə yerli dulusçuların boyalı qablar istehsal etdiyini göstərir?
6. Boyalı qablar üzərinə hansı naxışlar vurulurdu?
7. Orta Tunc dövründə qədim əhalinin məşğuliyyətində nə kimi yeniliklər olmuşdu?

Şəkillərə istinad edərək «Tunc dövründə Azərbaycan ərazisində qala-şəhərlər» mövzusunda mətn tərtib edin.

Next

Urmiya gölü sahilində

İlkin şəhər məskənləri, Üzərliktəpə, II Kültəpə, müdafiə qalası

Göytəpə yaşayış yerinin qalıqları

§ 8. SON TUNC VƏ İLK DƏMİR DÖVRÜ

Son Tunc — İlk Dəmir dövrü e.ə. II minilliyin 2-ci yarısı I minilliyin əvvəllərini əhatə edir. Son Tunc — İlk Dəmir dövründə Azərbaycanda *Xocalı-Gədəbəy* və *Talış—Muğan* mədəniyyətləri inkişaf etmişdi. Bu dövrün abidələri Qarabağda, Qazaxda, Gəncəçay ətrafında, Naxçıvanda və s. yerlərdə öyrənilmişdir. Son Tunc dövründə daha möhkəm yaşayış və təsərrüfat binaları inşa edilmişdi.

Siklopik tikili (*Naxçıvan*)

Düşmən hücumlarından qorunmaq üçün yaşayış məskənlərinin ətrafına qalın müdafiə divarları çəkilir, yaylaqlarda və ticarət yollarının kənarlarında iri qaya parçalarından siklopik tikililər qurulurdu. Bu tikililər üçbucaq, dördbucaq, trapesiya formasında olurdu. Siklopik tikililər köçmə maldarların və tacirlərin yağışdan, qardan, qızmar günəş şüalarından qorunması üçün tikilirdi.

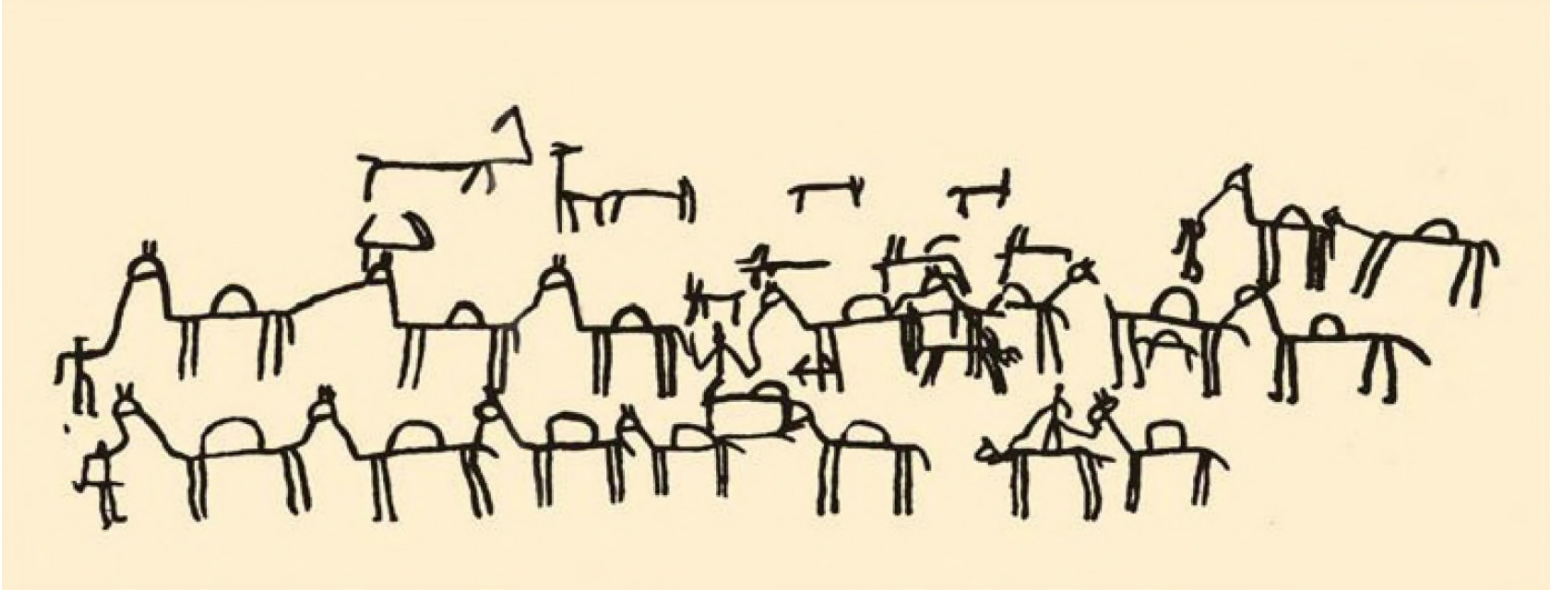
Əkinçilər buğda, arpa, darı və s. bitkilərin bir neçə növünü becərirdilər. Taxılı tunc və dəmirdən hazırlanmış oraqlarla biçir, taxta vəllərlə döyür, dən daşları ilə üyüdürdülər. Taxıl ehtiyatını isə iri küplərdə və quyularda saxlayırdılar.

Dən daşları Süni suvarma sayəsində bağçılıq və bostan-çılıq da inkişaf etmişdi.

Maldarlıqda xırda və iribuynuzlu heyvanların sayı artmış, geniş otlaq sahələrinə ehtiyac yaranmışdı. Atdan minik və qoşqu vasitəsi kimi istifadə edilirdi. At insanların həyatında böyük rol oynadığı üçün ona sitayiş edirdilər.

Minik vasitəsi kimi və yük daşınmasında dəvədən də istifadə olunurdu. Dəvənin yunundan, südündən, ətindən də istifadə edirdilər.

Dəvə karvanının təsviri (Qobustan)

Bu dövrdə saxsı qabların istehsalında ayaqla hərəkətə gətirilən *dulus çarxından* istifadə olunurdu. Son Tunc dövründə sənətkarların içərisindən *sənətkar-tacirlər* qrupu ayrıldı. **Bu yeni — üçüncü**

ictimai əmək bölgüsü idi.

Son Tunc dövrünün saxsı qabları Bu dövrdə ictimai həyatda tayfa başçılarının hakimiyyəti qüvvətlənmişdi. Hərbi və dini rəhbərliyin onların əlində toplanması bu şəxslərin ilahiləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdı. Tayfa başçılarına öləndən sonra da sitayiş olunur, onların xatirəsini əbədiləşdirmək üçün qəbirləri üzərində kurqanlar qurulurdu.

Aşşur tipli qab və Aşşur muncuğu

Qobustan qayaüstü təsvirləri

Son Tunc dövründə Azərbaycan tayfaları oda, aya, ulduza, günəşə, dağa, meşəyə, müxtəlif ağac növlərinə, heyvanlara sitayiş edirdilər.

Bu dövrdə Azərbaycan tayfaları Qədim Şərqi ölkələri ilə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Azərbaycanın zəngin filiz yataqları, cins at növləri, mal-qara sürüləri, sənətkarlıq nümunələri ticarətdə böyük rol oynayırdı. Tunc dövrünə aid yaşayış yerlərindən və qəbir abidələrindən Aşşurda hazırlanmış şirli gil qablar, möhürlər, silahlar, bəzək şeyləri aşkar edilmişdir. Bu tapıntılardan biri Qarabağdan — Xocalıdan tapılmış muncuqdur. Muncuğun üzərində mixi yazı ilə Aşşur padşahının (Adadnirari) adı yazılmışdır.

Qonşu ölkələrlə ticarət yalnız quru yolla aparılmırdı. Kür—Araz çayları və Xəzər dənizi vasitəsilə su yolları ilə də ticarət əlaqələri yaradılmışdı. Qobustan qayaları üzərində həkk edilmiş müxtəlif tipli gəmi təsvirləri bunu sübuzt edir.

Dəmirin kəşfi əkinçiliyin inkişafına təkan verdi. *E.ə. VII əsrdən* başlayaraq dəmirdən daha geniş istifadə olunmuşdur.

Bu dövrə aid silah nümunələri tunc və dəmirdən düzəldilmiş müxtəlif ölçüdə olan qılınc və xəncərlərdən ibarətdir.

Dəstəklər yuxarı hissədə yanlara əyilmiş dairəvi qulaqcıqlarla tamamlanır. Tiyələri uzundur.

Son Tunc dövrünə aid tapılan bəzək nümunələri tunc bilərzik və üzüklərdən, muncuqlardan ibarətdir. Saxsı məmulatı isə əldə hazırlanmış qara və qırmızı rəngli qablardır.

Beyləqan rayonunda Kəbirli kəndi yaxınlığında yerləşən Qaratəpə qədim yaşayış yeri Dəmir dövrü abidəsidir.

Qaratəpə yaşayış yerində evlər çiy kərpicdən inşa olunmuşdur. Buradan ocaq yeri və gil qablar, dən daş l arı, iy başlıqları tapılmışdır. Dəmir dövrünə aid abidələr Qobustanda, Abı şeronda, Salyanda və s. yerlərdə öyrənilmişdir.

[Prev](#) [Next](#)

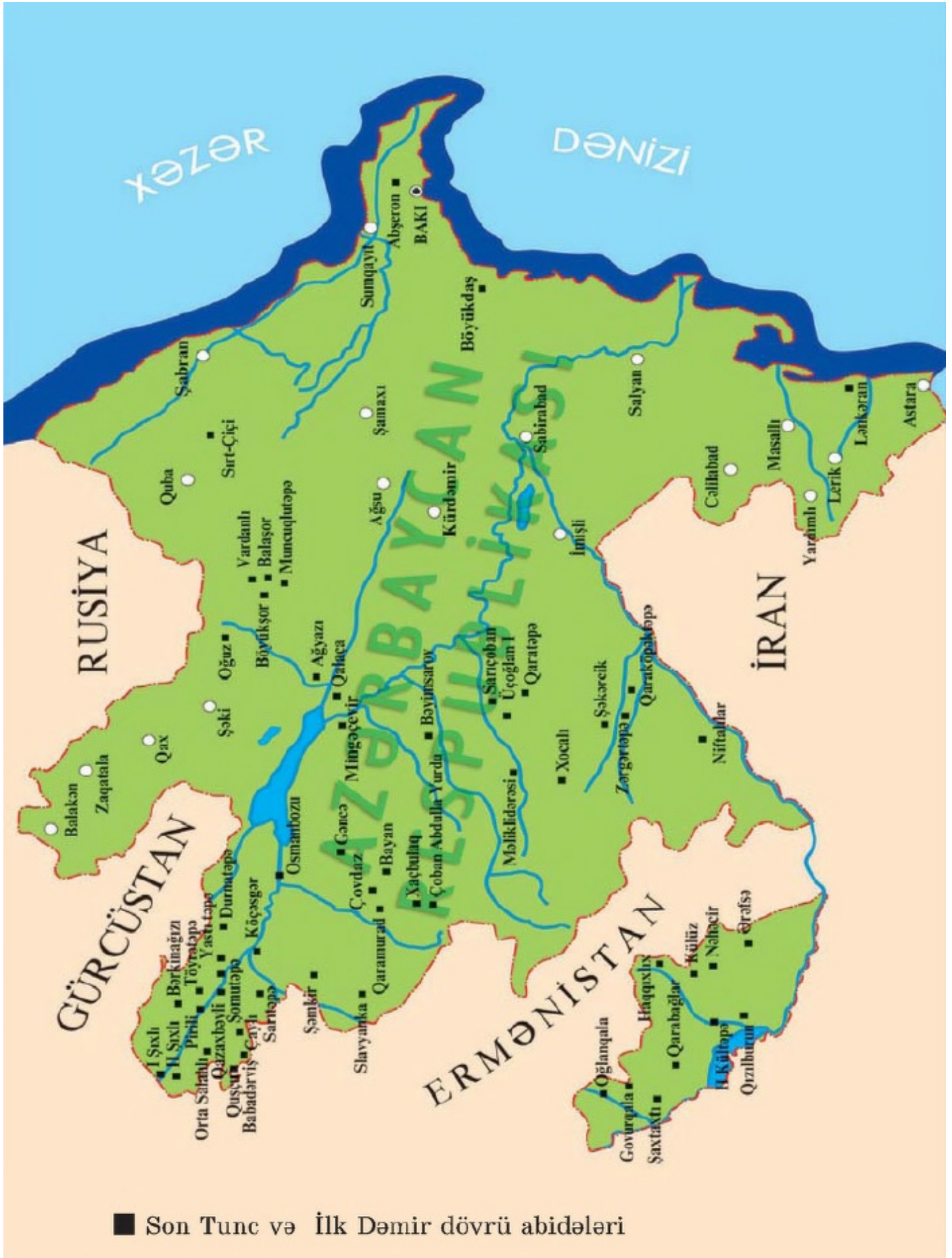
• Son Tunc dövrünə aid qılınc dəstəyi

• Bəzək əşyaları

SON TUNC VƏ İLK DƏMİR DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNİN XƏRİTƏSİ

(E.Ə. II MİNİLLİYİN 2-ci YARISI I MİNİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİ)

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Son Tunc dövrü abidələri harada öyrənilmişdir?
2. Siklopik tikililər hansı məqsədlər üçün inşa edilirdi?
3. Üçüncü böyük ictimai əmək bölgüsü necə yarandı?
4. Azərbaycanın Son Tunc dövrü tayfalarının yaxın və uzaq qonşularla münasibəti necə idi?
5. Dəmir dövrünün yaşayış yerləri Azərbaycanda hansı rayonların ərazisində öyrənilmişdir? Xəritədə göstərin.

Müxtəlif mənbələrdən istifadə edərək Tunc dövründə insanların təsərrüfat həyatı haqqında məlumat toplayın, təqdimat edin.

Son Tunc dövrü, Xocalı—Gədəbəy mədəniyyəti, siklopik tikililər, Talış—Mugan mədəniyyəti

§ 9. İBTİDAİ İCMA QURULUŞUNUN DAĞILMASI. QARABAĞ KURQANLARI

E.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərində Azərbaycanın şimalında əhali sürətlə yoxsullara və varlılara ayrılır, ibtidai icma quruluşu dağılırdı. Artıq tayfa ittifaqları mövcud idi. Daha güclü tayfa ittifaqları əlverişli təbii şəraiti, münbit torpağı olan əraziləri ələ keçirmişdi.

Muncuqlutəpə zəngin qəbir abidəsi (Goranboy)

Tayfalar daxilində də güclü təbəqələşmə gedirdi. İcmanın münbit əkin sahələri, otlqları, mal-qarası, at ilxıları varlı ailələrin əlində toplanırdı. Bunlar tayfa başçıların, hərbi başçıların, kahinlərin ailələri idi. Varlı ailələr mal-qara sürülərinə baxmaq, təsərrüfat sahələrində çalışmaq üçün əlavə işçi qüvvəsi saxlayırdılar. Bu işçi qüvvəsini, əsasən, yoxsullaşmış icma üzvləri təşkil edirdi. Tayfalar arasında gedən müharibələr zamanı əsir düşmüş adamları da qul edib işlədirdilər.

Döyüş səhnəsi təsvir olunmuş kəmər parçası
(Naxçıvan)

Qədim əhalinin təbəqələşməsi qəbir abidələrindən də aydın görünür. Varlı adamların dəfn olunduğu qəbirlərin üzərində kurqanlar qurulurdu. Kurqanlar öz quruluşu (hünd ürlüyü, əhatə etdiyi sahə və s.) və qəbrə qoyulmuş əşyaların zənginliyi ilə bir-birindən fərqlənir. Qarabağda Qarqarçay və Tərtərçay hövzəsin -dəki Borsunlu, Bəyimсарov, Sarıçoban kurqan qəbirlərində zəngin insanlar dəfn olunmuşdur.

Kurqanlardan silahlar: nizə, ox ucluqları, xəncər, qılınc, toppuz və s. tapılmışdır. Bu çoxsaylı silahların əldə olunması Son Tunc — İlk Dəmir dövründə cəmiyyətin həyatında hərbi işinin mühüm yer tutduğunu göstərir. Qarabağda Sarıçoban kurqanından çoxlu ox, nizə ucluğu, qılınc, xəncər və s. tapılmışdır.

Sarıçoban və Borsunlu kurqanlarında atlar yüyən və bəzəkləri ilə birdikdə dəfn olunmuşdur. Bu, Qarabağda atçılığın inkişafını, hərbi işdə ondan geniş istifadə edilməsini göstərir.

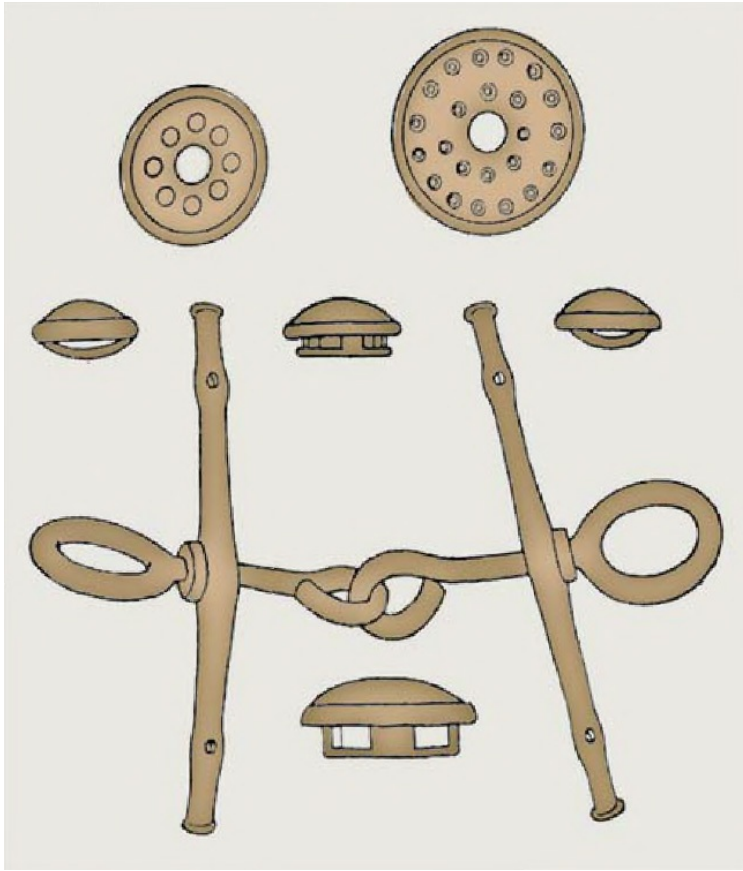
Borsunlu kurqanında tayfa başçısının dəfn olunduğu qəbir böyüklüyü ilə seçilir. Tayfa başçısı qəbirdə xüsusi taxt üzərində uzadılmış vəziyyətdə dəfn olunmuşdur.

Borsunlu kurqanı.
Boyalı qablar

Son Tunc dövrü silahları At

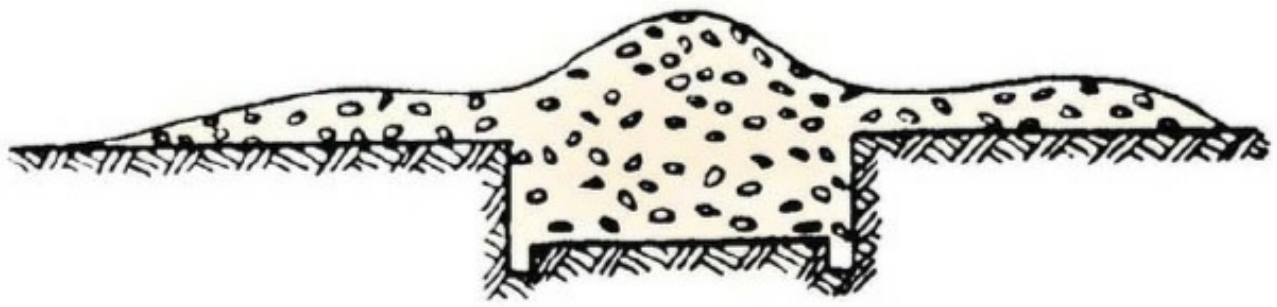
At əsləhələri və bəzəkləri

Taxta qızıl başlıqlı tunc mıxlar və qızıl lövhələr vurulmuşdur. Taxtın ətrafından çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən qızıldan və fil sümüyündən düzəldilmiş bəzək əşyaları tapılmışdır. Qəbirdə tayfa başçısının qul və kənziləri, mühafizəçiləri dəfn olunmuşlar.

Son Tunc — İlk Dəmir dövründə insanlar düşmənlərin qəfil hücumlarından qorunmaq üçün daha təhlükəsiz yerləri məskən seçir və ətrafına möhkəm müdafiə divarları çəkirdilər.

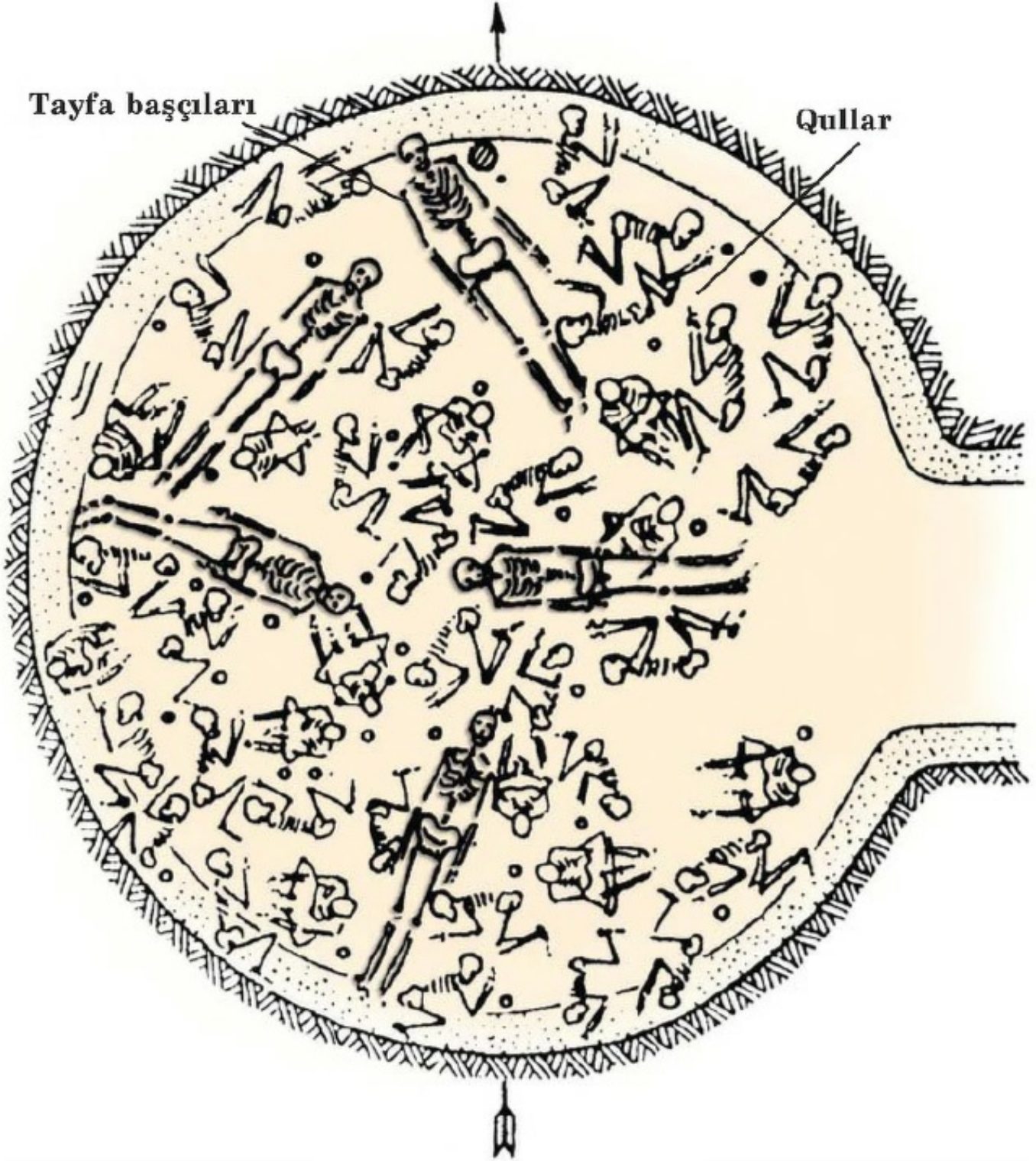
Tayfalar arasında mü -haribə gedən zaman qalib gəlmiş tayfa məğlub olmuş tayfanın var-dövlətini mənimsəyir, yurd-yuvasını talan edir, yandırır, torpaqlarını öz torpaqlarına qatırdı. Azərbaycanın şimalında iri tayfa birlikləri yaranırdı, hakimiyyət ayrı-ayrı nüfuzlu şəxslərin əlində cəmlənirdi.

Bu zaman Azərbaycanın cənub əraziləri Yaxın Şərqi quldar dövlətləri ilə sıx əlaqə saxlayırdı. Ona görə də burada e.ə. III minillikdə artıq ilk dövlət qurumları yaranmışdı.

Tayfa başçıları

Qullar

Xankəndi kurqanı
(Qarabağ)

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. E.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərində Azərbaycanın şimal və cənubu arasında olan inkişaf fərqi nə ilə bağlı idi?
2. Tayfalar daxilində olan bərabərsizliyi təsvir edin.
3. İbtidai icma quruluşunun dağılması Azərbaycanın hansı bölgələrində öyrənilmişdir? Xəritədə göstərin.
4. Kurqanlar kimlər üçün qurulurdu?
5. Borsunlu kurqanından hansı maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır?
6. Kurqanlarda at sümükləri və əsləhələrinin aşkar edilməsi nəyə işarə idi?
7. İbtidai icma quruluşunun dağılmasını sürətləndirən səbəblər nə idi?
8. Son Tunc — İlk Dəmir dövründə tayfa başçıları üçün dəfn mərasimi necə həyata keçirilirdi?
«Azərbaycan ərazisində ibtidai icma quruluşunun dağılması hansı mənbələr əsasında öyrənilmişdir?» mövzusunda esse yazın.

Tayfa ittifaqı, kurqan, qullar, dövlət qurumları

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Xronologiya nə üçün lazımdır?
2. Hicri era və ya təqvim dedikdə nə başa düşürsünüz?
3. Miladi təqvim nədir?
4. Tarixən Azərbaycan torpaqları hansı əraziləri əhatə edirdi?
5. Mənim səmə təsərrüfatı dedikdə nə başa düşürsünüz?
6. Paleolit dövrünün xüsusiyyətləri hansılardır?
7. Mezolit dövrünün Neolit dövrü ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini söyləyin.
8. Mezolit dövründə dəfn necə həyata keçirilirdi?
9. Tovuz rayonunda Göytəpə yaşayış yerindən əldə olunan orağı təsvir edin.
10. Çiy kərpicin möhrədən fərqi nədir?
11. Məntiqi düşünün, niyə Neolit və Eneolit dövründə inşa olunan evlər dairəvi idi?
12. Dəni üyütmək üçün dən daşlarından necə istifadə edərdiniz? Təsvir edin.
13. Toxuculuq alətləri nədən hazırlanırdı?
14. Sizin fikrinizcə, Eneolit dövründə niyə cəsədin üstünə qırmızı oxra səpir və ya qırmızı boya çəkirdilər?
15. Qobustan qayaüstü rəsmlərindən birinin əsasında mətn qurun.
16. Eneolit dövründə qadının mövqeyi necə idi? Bəs bu gün analar, qadınlar ailədə, ictimai həyatda necə mövqe tuturlar?
17. Tunc dövrünün sirləri — yəni onun başlıca xüsusiyyətləri hansılardır?
18. İbtidai rəssamlığın izləri ilk dəfə olaraq hansı məkanlarda, hansı abidələrdə izlənilib?
19. Erkən şəhərlər hansı məkanlarda açılıb, öyrənilib? Xəritədə göstərin.
20. Bağçılıq, üzümçülük ilk dəfə hansı dövr abidələrində öyrənilib?
21. Siklopik tikililəri təsvir edin. Onlar necə inşa olunurdu?
22. Son Tunc dövrü silahları hansılardır? Onları təsvir edin.
23. Tunc dövründə qəbir abidələrində sosial bərabərsizlik izlənirdi. Bu cümləni necə təsvir edərdiniz?
24. Sizin fikrinizcə, Son Tunc — İlk Dəmir dövründə varlı ailələr və kasıblar necə yaranmışdı?

Azərbaycanda tayfalar və tayfa birlikləri

Beləliklə, güclü tayfa ittifaqları yaranırdı.

E.ə. III—II minilliklərdə Azərbaycanın şimal hissəsində, Araz çayından şimalda, Naxçıvan və Mil-Qarabagda türkdilli naxç, gərgər (kəngər, qarqar) və s. tayfalar yaşamışlar.

Cənubda — Urmiya gölü ətrafında türkdilli ***lullubi***, ***su*** (*subar*, *subir*), ***turukki*** tayfaları yaşamışlar. Urmiya gölünün qərbində isə ***kuti*** tayfaları məskunlaşmışdılar.

İlk dövlət qurumları.

Lullubi dövlət qurumu. E.ə. III minilliyin 2-ci yarısında Azərbaycanın cənubunda Lullubi, su, turukki tayfa birliyi Lullubi dövlət qurumunu yaratmışlar.

Lullubi tayfa birliyində hakimlər (padşahlar) mövcud idi. Yazılı mənbələrdə Lullubi hökm -darını «padşahlar padşahı» adlandırırdılar. Çünki lullubilər ölkəsi xırda vilayətlərə bö - ü-nürdü və bu vilayətləri hakimlər idarə edirdi.

E.ə. XXIII əsrdə xırda hakimlər bir mərkəzə tabe edilmiş və Lullubi döv-ət qurumu meydana gəlmişdi. Hökmdar Anubaninin dövründə Lullubi dövlət qurumu çox gücləndi və ölkənin ərazisi daha da genişləndi.

Lullubi dövlət qurumunun ərazisi şimaldan Urmiya gölü, cənubdan Diyala çayına qədər çatırdı.

Lullubi dövlət qurumu bu dövrdə İkiçayarası (Mesopotamiya) ilə iqtisadi əlaqələr yaratmışdı. Lullubilər İkiçayarasının Nuzi şəhəri ilə mal mübadiləsi edir, mal-qaranı taxıla dəyişirdilər.

İkiçayarası mədəniyyətinin lullubilərə böyük təsiri olmuşdu. Onlar İkiçayarası əhalisindən mi-xi yazı sistemini mənimsəmişdilər. Lullubi abidəsi «Daş sütun» göstərir ki, Lullubi əhalisi içərisində abidə yonan ustalar, mixi yazıları bilən mirzələr olmuşdur.

Lullubilər Səma, Bərəkət, Məhəbbət, Ay, Günəş tanrılarına sitayiş edirdilər.

E.ə. III minilliyin sonlarında Lullubi dövlət qurumu xırda vilayətlərə parçalandı.

Kuti dövlət qurumu. Urmiya gölünün qərb hissəsində kuti tayfa birlikləri yaşayırdılar. Onlar e.ə. III minilliyin 2-ci yarısında Kuti dövlət qurumu yaratmışdılar. Kutilər İkiçayarasında yaşayan türk mənşəli şumerlərlə dostluq münasibəti saxlayır, akkadlarla rəqabət aparırdılar.

E.ə. XXII əsrin əvvəllərində kutilər Akkad dövlətini süquta uğratdılar və buranı 100 ilə yaxın öz hakimiyyətləri altında saxladılar. Kuti ölkəsində hakimiyyətə gələn hökmdar, eyni zamanda İkiçayarasını da idarə edirdi. Lakin yerlərdə ölkəni şumer və akkad canişinləri idarə edirdilər. Bu zaman Kuti dövlət qurumunun ərazisi Urmiya gölündən İran körfəzinə qədər uzanırdı. Kutilərin hakimiyyəti dövründə Mesopotamiyada şəhərlərarası toqquşmalara son qoyulmuşdu. Xarici hücumların arası kəsilmiş, ticarət yollarında əmin-amanlıq yaranmışdı.

E.ə. XXII əsrin axırlarında Mesopotamiyada kutilərin hakimiyyətinə son qoyuldu. Onlar ölkədən çıxarıldılar. **E.ə. III minilliyin sonunda** Kuti dövlət qurumu süquta uğrayıb, xırda vilayətlərə parçalandı.

Lullubi və Kuti dövlət qurumları süquta uğradıqdan sonra bu qurumların tərkibinə daxil olan su və turukki tayfaları müstəqillik qazandılar.

Qonşu Aşşur dövləti vəziyyətdən istifadə edərək turukkilərin torpaqlarını ələ keçirmək fikrinə düşdü. Turukkilər müqavimət göstərib öz torpaqlarını vermədilər. Əksinə, Aşşurun nəzarəti altında olan bir sıra vilayətləri tutdular və tədricən Babilistan ərazisinə yayıldılar.

E.ə. II minilliyin sonlarında Aşşur dövləti yenidən Urmiya gölü ətrafına hücumlar etdi. Lakin turukki, lullubi, su və kuti tayfaları Aş-şura qarşı çıxaraq müstəqillik uğrunda mübarizə apardılar. Ümumi düşmənə qarşı müharibələr qədim Azərbaycan tayfalarının dövlət halında birləşməsini zəruri edirdi.

Kutilər, turukkilər, sular da lullubilər kimi Ay tanrısına, məhəbbət, bərəkət və məhsuldarlıq ilahələrinə sitayiş edirdilər.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Azərbaycanın şimal torpaqlarında hansı tayfalar ya-Ə samışlar?
2. Lullubi tayfa birliyində «padşahlar padşahı» nəyi ifadə edir?
3. Kutü dövlət qurumunun İkiçayarası ilə münasibətləri necə idi?
4. Kutilər və lullubilərin dini inancları haqqında nə bilirsiniz?
5. Bu dövlət qurumları nə vaxt süqut etmişdir?
6. Turukkilərin Aşşurla münasibəti necə idi?

Azərbaycanın cənubunda ilk dövlət qurumları necə formalaşdı? — məlumat toplayın, mətn hazırlayın.

Naxç, gərgər, dövlət qurumu, lullubilər, Anubani, kutilər, turukkilər, sular

§ 11. MANNA DÖVLƏTİNİN YARANMASI VƏ YÜKSƏLİŞİ

Qızıl qədəh

Manna adına ilk dəfə e.ə. 843-cü ildə Aşşur hökmdarı III Salmanasarın mixi kitabəsində rast gəlinir. Bu kitabədə Manna tay - fəsinin adı çəkilir.

Mannanın təbiəti və əhalisi. E.ə. I minilliyin əvvəllərində (e.ə. IX əsrdə) Urmiya gölü ətrafında Manna dövləti yaranmışdı. Mannanın paytaxtı *İzirtu* şəhəri idi.

Manna dağlıq ölkə idi. Burada çoxlu çaylar var idi. Çay vadiləri çox məhsuldar olduğundan əhali həmin məkanlarda sıx məskunlaşmışdı. Suvarma üçün həmin çaylardan istifadə olunurdu. Ölkə ərazisində çoxlu faydalı qazıntı yataqları (mis, dəmir, gümüş, qızıl, qurğuşun və s.) vardı. Mannanın zəngin faydalı qazıntıları metalişləmə sənətinin yüksək inkişaf etməsinə zəmin yaratmışdı.

Əhali oturaq həyat keçirirdi. Düzən və dağətəyi ərazilərinin əhalisi əkinçiliklə məşğul olur, arpa, buğda, darı və s. dənli bitkilər əkirdi. Onlar torpağı xışla şumlayır, taxılı dəmir oraqla biçirdilər. Mannada taxıl anbarları vardı. Bu anbarlar dövlətə və hökmdarlara məxsus idi. Quraqlıq, yaxud aclıq vaxtı dövlət anbarlarından əhaliyə taxıl paylanırdı.

Ölkədə bağçılıq və üzümçülük inkişaf et -mişdi. Üzümdən şərab da hazırlayırdılar.

Mannalıların həyatında maldarlıq mühüm yer tuturdu. Yay aylarında mal-qaranı, qoyun-quzunu yaylağa aparırdılar.

Mannada atçılıq da inkişaf etmişdi. Ölkənin Subi vilayəti öz atları ilə məşhur idi. Təsərrüfatda dəvədən də istifadə edirdilər.

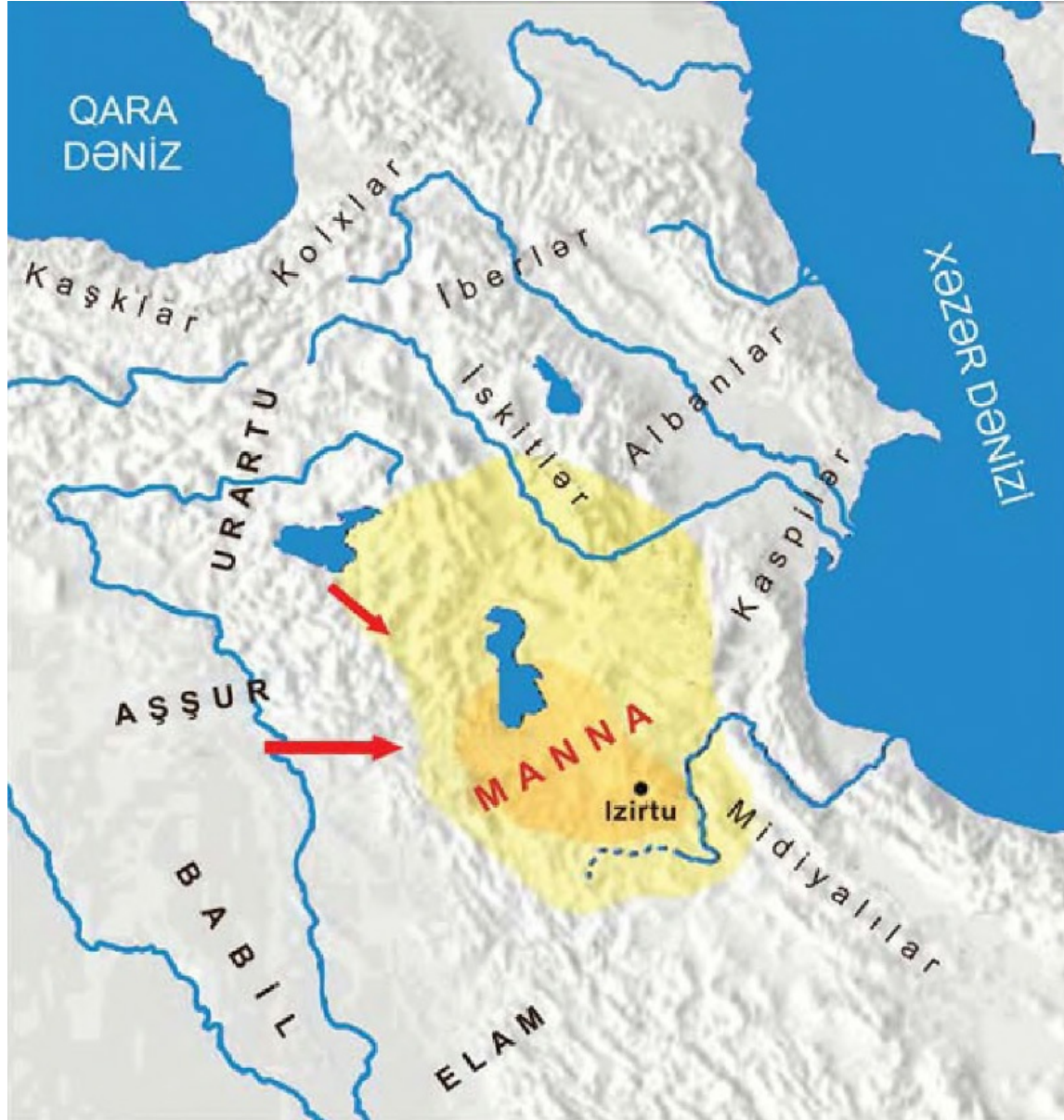
Mannanın idarə olunması. E.ə. XI əsrdə Manna ərazisində müstəqil siyasət yeridən çoxlu vilayətlər var idi. Bunlar Andia, Alateye, Zamua, Mazamua, Gilzan, Gizilbunda, Surikaş, Subi, Uışdiş, Zikirtu və s. vilayətlər idi.

Mannanın əsas hissəsini təşkil edən Zamua vilayəti lullubilərin vətəni idi. Ayrı-ayrı müstəqil idarə olunan vilayətlərdən ibarət olması Mannanın müdafiə qabiliyyətini zəiflədirdi. Xarici hü -cumların qarşısını almaq olmurdu. Qonşu Aş-şur və Urartu dövlətləri Manna vilayətlərini ələ keçirməyə çalışırdılar. Mannanın bir sıra vilayətləri Aşşur və Urartu dövlətləri tərəfindən işğal olunmuşdu. Vilayətlərin hər biri təkbaşına mübarizə aparır, yaxud Aşşur dövləti ilə müstəqil siyasi əlaqə saxlayaraq ona xərac verirdi.

İranzu

Hökmdar **İranzu** (e.ə. 740—719-cu illər) Manna vilayətlərini mərkəzi hakimiyyətə tabe etdi. Ölkədə canişinlik sistemi yaratdı. Canişinlər mərkəzi hakimiyyətdən asılı idilər. İran-zunun hakimiyyəti dövründə Manna qüdrətli dövlətə çevrildi. İranzu Aşşur dövlətinin

Urmiya ətrafı. Manna dövləti

Manna hökmdarının təsviri

MANNA DÖVLƏTİ

(E.Ə. IX—VII ƏSRLƏRDƏ)

Urartuya qarşı uğurlu

müharibələrindən bacarıqla istifadə etdi. O, Urartunun işğal etdiyi Manna torpaqlarını geri aldı. Bu dövrdə Mannanın ərazisi şimalda Araz çayına çatırdı.

Urartunun aramsız hücumlarına qarşı dayanmaq üçün Mannaya müttəfiq lazım idi. İranzu Aşşur hökmdarı ilə danışdı. Ona öz dostluğunu və müttəfiqliyini təklif etdi. Aşşur hökmdarı İranzu-nun təklifini qəbul etdi. Aşşur dövləti Manna dövlətini qonşu ölkələrin hücumlarından qorumağı öz öhdəsinə götürdü. Çünki Mannanın zəngin sərvəti faydalı qazıntıları, məhsuldar torpaqları Aşşur hökmdarı üçün maraqlı idi.

İranzunun uğurlu xarici siyasəti Manna dövlətini Urartu işğallarından xilas etdi və ölkənin birləşdirilməsi üçün şərait yaratdı. Lakin İranzunun mərkəzləşdirmə siyasəti bəzi yerli canişinlərin xoşuna gəlmirdi. Çünki onların arasında Urartu tərəfdarları da var idi. Urartu tərəfdarları vilayətlərin vahid dövlətdə birləşməsinə mane olur, ölkənin parçalanmasına, torpaqlarının qonşu dövlətlər tərəfindən işğalına şərait yaradırdılar.

[Prev](#) [Next](#)

Manna ərazisindən tapılmış metal əşyalar

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Manna dövləti nə vaxt və harada yaranmışdı?
2. Manna əhalisinin təsərrüfat həyatını təsvir edin.
3. Manna ərazilərində hansı dövlətlərin gözü vardı?
4. Manna nə vaxt güclü dövlətə çevrilmişdi?
5. Manna ilə Aşşur arasında münasibətlər necə idi?
6. Mannada bəzi yerli canişinlər İranzunun hakimiyyətini nə üçün istəmirdilər?

Manna dövlətinin yaranmasını zəruri edən şərtlər hansılar idi? — məlumat toplayın, esse yazın.

Manna, İranzu, Aşşur münasibətləri, Manna—İzirtu, Manna—Urartu, Manna vilayətləri

§ 12. MANNANIN XARİCİ SİYASƏTİ

Aza

Mannada daxili çəkişmələr. Urartu hökmdarı I Rusa Manna vilayətlərindən birinin canişinini öz tərəfinə çəkmişdi. I Rusanın təsiri ilə Mannanın iki şəhərində İranzuya qarşı üsyan oldu. Mannanın müttəfiqi **II Sarqon** köməyə gəldi və üsyan yatırıldı.

İranzunun vəfatından sonra hakimiyyətə onun oğlu Aza gəldi. Azanın hakimiyyəti dövründə Mannada daxili çəkişmələr yenidən gücləndi. Aza sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. 716-cı ildə hökmdar taxtına Azanın qardaşı **Ullusunu** çıxdı. Mixi yazılardan məlum olur ki, Ullusununun hakimiyyətə gəlməsinə Urartu hökmdarı I Rusa kömək etmişdi. Buna görə

I Rusa Ullusunudan 22 Manna qalasını almışdı.

Ullusununun hərəkəti Aşşur hökmdarı

II Sarqonu qəzəbləndirdi. O, Mannaya qoşun yeritdi. I Rusa Ullusununun köməyinə gəlmədi. Ullusunu Sarqonun qəzəbindən qorxub dağlara çəkildi. II Sarqon Mannanın paytaxtı İzirtunu və bir neçə şəhəri tutub yandırdı.

Bir qədər sonra Ullusunu II Sarqonun yanına gələrək ondan mərhəmət dilədi. II Sarqon Ullusununu bağışladı. Aşşur dövlətinin ağılığını tanımaq şərti ilə onu hakimiyyətdə saxladı və bütün Manna torpaqlarının idarəsini ona tapşırırdı.

Urartu hökmdarı I Rusa Manna torpaqlarını işğal etmək fikrindən əl çəkmirdi. Manna canişinlərindən biri I Rusanın fitnəsinə uydu və Ullusununun hakimiyyətinə qarşı çıxdı. Bundan istifadə edərək II Sarqon böyük bir qüvvə ilə Mannaya yürüş etdi. Mannada Ullusununun hakimiyyətini istəməyən bəzi canişinlər I Rusaya xəbər göndərərək ondan kömək istədilər.

Ullusunu

II Sarqon I Rusa ordu toplayıb II Sarqonun qarşısına çıxdı. II Sarqon döyüşdə qalib gəldi, I Rusa məğlub olub qaçdı. II Sarqon Mannanın Urartu tərəfindən işğal olunmuş torpaqlarını geri qaytardı. Lakin Mannada daxili çəkişmələr səngimədi.

E.ə. 714-cü ildə II Sarqon hərc-mərcliyə son qoymaq üçün yenə də Mannaya yürüş etdi. Bu yürüşlərdə II Sarqonun bir neçə məqsədi var idi: ***Mannanı Urartu təcavüzündən qorumaq; Mannada Aşşur dövlətinin mövqeyini möhkəmləndirmək; Mannadan Aşşur xəzinəsinə xərac göndərilməsini təmin etmək.***

O, Manna vilayətlərinə daxil olanda Manna hökmdarı Ullu-sunu II Sarqonu təm -təraqla qarşıladı, ona müxtəlif hədiyyələr və xərac verdi. Ordusunu ərzaqla təchiz etdi. Ul-lusunu Urartu təcavüzünə son qoymaq üçün II Sarqondan kömək istədi.

II Sarqon verdiyi sözü yerinə yetirdi. O, yürüşü davam etdirdi və I Rusanın tutduğu Manna vilayətinə çat -dı. II Sarqon və I Ru-sanın qüvvələri arasında qanlı döyüş oldu. Bu döyüşdə I Rusa və ona kömək edən yerli canişinlər məğlub oldular.

II Sarqon I Rusa tərəfindən tutulmuş Manna vilayətlərini Urartunun tabe-iyindən azad etdi.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. I Rusa Manna torpaqlarını ələ keçirmək üçün hansı siyasətə əl atırdı?
2. Mannada olan üsyanları kim yatırdı?
3. Ullusunu taxta çıxandan sonra II Sarqon nə üçün Mannaya qoşun yeritdi?
4. Manna ilə bağlı II Sarqonun məqsədi nə idi?
5. Ullusunu Aşşur hökmdarından nə xahiş etdi?
6. Urartunun aqibəti necə oldu?
7. Xəritədə Manna dövləti və paytaxtını qeyd edin.

Qonşu dövlətlərin Manna üzərinə tez-tez hücum etməsinin səbəbləri nə idi? — mətn tərtib edin.

Manna, Manna—I Rusa, Manna—II Sarqon, II Sarqon—I Rusa

§ 13. MANNANIN SÜQUTU

Sak döyüşçüsü

Kimmer, iskit, sak tayfaları və Manna.

Manna hökmdarları uzun illər Aşşur dövləti ilə müttəfiq münasibətlərdə olmuşlar. Bununla da ölkənin ərazi bütövlüyünü saxlamışlar. Ölkə işğalçı hücumlardan qorunmuşdur. Lakin e.ə. VII əsrin ortalarında — Manna Aşşur dövləti ilə ittifaqı pozdu. Bunun səbəbi Mannanın **kimmer, iskit və sak** tayfaları ilə yaxınlaşması oldu. Türk mənşəli bu tayfalar Azərbaycan ərazilərinə Qara dəniz sahillərindən və Krım yarımadasından gəlmiş, Urartu dövləti ilə Manna dövləti arasında yerləşərək e.ə. VII əsrin ortalarında **İskit padşahlığı** yaratmışdılar. Bu padşahlığın ən görkəmli hökmdarı Tuqdamme olmuşdur. İskit padşahlığı Manna dövləti ilə ittifaq yaratmışdı.

Aşşur və Manna münasibətləri. Mannada Aşşur dövlətinə qarşı olan qüvvələr arabir baş qaldırdılar. Onlar Manna ərazisinə yeni gəlmiş tayfalarla birləşərək ölkəni Aşşurun asılılığından azad etməyə ümid bəsləyirdilər. Belə şəraitdə Manna hökmdarı **Ahşeri** (e.ə. 675—650-ci illər) Aşşur ilə ənənəvi ittifaqı pozaraq Aşşur dövlətinin tabeliyindən çıxdı.

Aşşur hökmdarı **Aşşurbanipal** onu cəzalandırmaq üçün Mannaya qoşun yeritdi. **E.ə. 650-ci ildə** onlar arasında döyüş baş verdi. Manna ordusu məğlub oldu. Aşşur hökmdarı Mannanın bir sıra şəhər və qalasını, paytaxt İzirtunu tu-tub dağıtdı. Əhalini, mal-qaranı və at ilxılarını qənimət kimi apardı.

Aşşur ilə ittifaqın tərəfdarları Ahşerinin siyasətindən narazı qaldılar. Buna görə də onlar Ahşeriyə qarşı üsyan təşkil etdilər. Üsyan zamanı Ahşeri öldürüldü. Hakimiyyətə Ahşerinin oğlu **Ualli** gəldi. O, Aşşur ilə ittifaqı bərpa etdi.

Babil və Midiyaya qarşı mübarizədə Manna Aş-şura kömək etdi. Manna ilə Aşşur münasibətləri yenidən yaxşılaşdı.

Manna hökmdarları ölkəni yadelli basqınlardan qorumaq üçün Aşşura meyilli siyasətə üstünlük vermişlər. Aşşurla Manna arasında bəzən hərbi münaqişələr baş versə də, onlar, əsasən, müttəfiq münasibətdə olmuşlar.

Qaynaqlarda olan məlumatlara görə, Manna müstəqil dövlət kimi öz varlığını e.ə. 593-cü ilə qədər saxlamışdır.

E.ə. 590-cı ildə Manna qonşuluqda yaranmış güclü Midiya dövləti tərəfindən işğal edilmişdir. Bununla da Mannanın müstəqil dövlətçiliyi sona çatmışdır.

Mannanın müttəfiqi olan İskit padşahlığı da Midiya dövləti ilə rəqabət apara bilməyib tənəzzülə uğradı.

Aşşurların Mannaya hücumu

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Manna hökmdarı ölkəni yadelli basqınlarından qorumaq üçün necə xarici siyasət yeridirdi?
2. Kimmer, iskit, sak tayfaları haradan gəlmişdilər?
3. Bu türk mənşəli tayfaların Manna ərazisində məskən salmasının nə kimi təsiri oldu?
4. Aşşur dövləti Manna ilə ittifaqın pozulmasına necə münasibət göstərdi?
5. Manna dövləti öz müstəqilliyini nə vaxta qədər qoruyub saxlaya bilmişdir?
6. Cədvəli dəftərinizə çəkin və tamamlayın.

Manna						
Yarandı	Paytaxt şəhəri	Müttefiqi	Düşmənləri	İdareetmə	İnzibati quruluşu	Süqut etdi

«Manna dövləti nə üçün süqut etdi?» adlı kiçik- -ss* həcmli hekayə qurun.

Tuqdamme, Ahşeri, Ualli

§ 14. MANNANIN TƏSƏRRÜFATI VƏ MƏDƏNİYYƏTİ

Həsənli yaşayış yerinin qalıqları **Sənətkarlıq**. Manna ərazisində zəngin də -mir filizi və qiymətli daş yataqları olduğuna görə burada metalişləmə və zərgərlik işində böyük uğurlar qazanılmışdır. Peşəkar ustalar dəmir, mis, tunc, qızıl, gümüşdən bəzək əşyaları, qab-qacaq, silahlar hazırlayırdılar.

Həsənli yaşayış yerində (indiki Cənubi Azərbaycanda) aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı müxtəlif daş qəliblər tapılmışdır. Metalişləmə ilə məşğul olan ustalar əridilmiş metalı həmin qəliblərə tökərək orağ, toxa, balta, xəncər, ox ucları, dəbilqə, bəzək əşyaları və s. hazırlayırdılar. Həsənli yaşayış yerindən tapılan qızıl cam mənəvi ustaların yüksək sənətkarlığından xəbər verir.

Ziviyə qalasından qızıl və gümüşdən qılınc, sini, qədəhlər, kəmər və s. tapılmışdır.

Mənəvililər toxuculuq sənəti ilə də məşğul olmuşlar. Həsənliyə tapılan müxtəlif parça qalıqları toxuculuqda qoyun yunundan və keçi qəzilindən istifadə edildiyini göstərir. Toxucu-luqla yanaşı, Mənnada boyaqçılıq sənəti də inkişaf etmişdi.

[Prev](#) [Next](#)

Saxsı qab Mannalılar qonşu ölkələrlə ticarət əlaqələri yaratmışdılar. Onlar istehsal etdikləri müxtəlif məhsulları, metal, at və mal-qaranı başqa vacib əşya və ərzaqla dəyişirdilər.

Memarlıq və incəsənət. Mannada yadelli hücumlarının qarşısını almaq üçün müdafiə divarları, qalalar və qala-şəhərlər inşa olunmuşdu. Paytaxt İzirtu və başqa şəhərlərin ətrafına möhtəşəm qala divarları çəkilmişdi. Həsənli qala-şəhərində iki-üç mərtəbəli binalar, məbəd tikilmişdi.

Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış əşyalar üzərindəki şəkil və naxışlar Mannada təsviri sənətin inkişafından xəbər verir. Həsənliyəndən əldə olunmuş qızıl cam üzərində çox maraqlı əfsanəvi səhnə təsvir olunmuşdur. Ziviyədən tapılmış qızıl və gümüş qədəhlər (ritonlar) dağkeçisi və ya ceyran başı formasında hazırlanmışdır. Müxtəlif əşyalar üzərində aslan ovlayan hökmdar, dizi bükülmüş maral, dağ-qoçu, həyat ağacı ətrafında keçi və qanadlı öküz təsvir olunmuşdur.

Ziviyədən tapılmış qızıl qab üzərindəki təsvirlər

Din və əsətlər. Mənnəlilər müxtəlif tənrlərə sitayiş edirdilər. İbadət üçün xüsusi binalar — məbədlər tikirdilər. Məbədlərə tənrlərin heykəllərini qoyurdular.

Həsənliyədən tapılmış qızıl cam Sənətkarlar müxtəlif əşyalar üzərində Manna əsatirləri ilə bağlı səhnələr təsvir edirdilər.

Belə təsvirlərdə **qrifon***, qanadlı qoç, insan sifətli öküz, **sfinks*** və s. mühüm yer tuturdu.

Həsənliyədən tapılmış qızıl cam üzərindəki rəsmlər də mənəvilərin dini görüşləri ilə bağlıdır. Camın yuxarı hissəsində döyüş arabası üzərində üç tanrı — Günəş, Ay, Külək-yağış tanrıları təsvir edilmişdir. Mənəvilər tanrıları qanadlı təsvir edirdilər.

Yazı və dil. Azərbaycanın cənubunda əhali **mixi yazı** ilə tanış idi. Mənədə yerli yazı növü də olmuşdur. Ziviyədən tapılmış gümüş sini üzərində həkk edilmiş işarələr heroqlif yazı növünə aiddir.

Qaynaqlarda Manna ilə bağlı yer və şəxs adları Azərbaycan ərazisində qədim türk tayfalarının yaşadığını göstərir.

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is densely packed and spans the width of the page. It appears to be a form of shorthand or a specific dialect of a language, possibly related to the 'Miksi yazı' mentioned in the caption. The text is written in dark ink on a light-colored background.

Miksi yazı ilə yazılmış məktub

*Qrifon — aslan bədənli, qartal qanadlı, aslan və ya qartal başlı əfsanəvi heyvan

*Sfinks — aslan bədənli, insan başlı əfsanəvi varlıq

Manna işarələri	Orta Asiya işarələri	Latin
𐎠 𐎡	𐎠𐎡𐎢𐎣	M
^	𐎠𐎡𐎢𐎣	S
𐎤	𐎤𐎥𐎦𐎧	K
𐎨 𐎩	𐎨𐎩𐎪	S
𐎬	𐎬𐎭𐎮𐎯𐎰	Y
𐎲 𐎳	𐎲𐎴𐎵𐎶𐎷𐎸	Z
𐎺 𐎻	𐎺𐎼𐎽𐎾𐎿	Y
𐎿 𐏀	𐎿𐏁𐏂𐏃	N
𐏇	𐏇𐏈𐏉𐏊	A
𐏌 +	𐏌 + 𐏍 𐏎	D
𐏐 𐏑 𐏒 𐏓 -	:	,

Manna dövrünə aid

türk yazı nümunəsi Turukki adı türk tayfa adının ilkin forması hesab edilir. Manna hökmdarlarının adları da türk sözləri ilə izah olunur.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Mannada sənətkarlığın inkişafına nə zəmin yaratmışdı?
2. Mannalılar sənətin hansı sahələri ilə məşğul olmuşlar?
3. Mannalıların qonşu ölkələrlə münasibəti necə idi?
4. Mannada memarlıq sənəti necə inkişaf etmişdi?
5. Arxeoloji qazıntılar zamanı Həsənli və Ziviyədən tapıl mış əşyalar üzərindəki təsvirlər nəyi göstərir?
6. Mannalıların yazısı və dili haqqında nə demək olar?
«Mannanın təsərrüfat həyatı onun mədəniyyətinə necə təsir göstərmişdi?» mövzusunda esse yazın.

Həsənli, Ziviyə, din, Manna əsatirləri, dil, yazı və incəsənət

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. E.ə. II minillikdə Azərbaycanın şimal və cənubu arasında inkişaf necə fərqlənirdi?
2. Kufilərin yaşadıkları əraziləri məkanca təsvir edin. İkiçayarası ilə əlaqələri oxlarla xəritədə göstərin.
3. Niyə İrənzunun dövründə Manna qüdrətli dövlətə çevrilmişdi?
4. Mərkəzləşdirmə siyasəti dedikdə nə başa düşürsünüz?
5. İrənzunun mərkəzləşdirmə siyasəti niyə bəzi canişinlərin xoşuna gəlmirdi?
6. Mannanı müdafiə etməkdə Aşşur hökmdarlarının marağı nə idi?
7. Manna, Aşşur və Urartu ərazilərini xəritədə göstərin.
8. Lullubi və Kutu dövlət qurumlarının süquta uğramalarından neçə əsr sonra Manna dövləti meydana gəldi?
9. Mannalılar atçılığın inkişafına nəyə görə diqqət yetirirdilər?
10. Manna hansı səbəbdən Aşşur ilə ittifaq yaratmağa meyil edirdi?
11. Biz Manna—Aşşur və Manna—Urartu münasibətlərini necə öyrənirik?
12. Manna hökmdarı Ahşeri nə üçün Aşşur dövlətləri ilə münasibətləri pozmağa cəhd etmişdi?
13. Manna dövləti neçə əsr mövcud olmuşdu?
14. Manna və onun müttəfiqləri hansı dövlət tərəfindən süquta uğradılmışdı?
15. Mannanın müstəqil dövlətçiliyi nə vaxt başa çatmışdı?
16. Mannada metalışləmə sənətinin inkişafına nə zəmin yaratmışdı?
17. Həsənlidə tapılmış qızıl cam üzərindəki təsvirlər haqqında nə deyə bilərsiniz?
18. Mannalılar hansı yazı növlərindən istifadə etmişlər?
19. Heroqlif yazı növü Mannanın hansı ərazisində aşkar edilmişdir?
20. Mannalıların dilinin türk dili olduğunu hansı faktlar sübut edir?

§ 15. AZƏRBAYCAN MİDİYA VƏ ƏHƏMƏNİLƏR İMPERİYASI DÖVRÜNDƏ

Azərbaycan torpaqları Midiya imperiyasının tərkibində. Midiya bir dövlət kimi müasir İranın mərkəzində meydana gəlmişdi. Bu dövlət Mannadan cənub-şərqdə yerləşirdi. Mannanın Gizilbunda vil ayəti hər iki ərazinin sərhədini təşkil edirdi. Midiya tayfaları haqqında geniş məlumatı yunan tarixçisi Herodot «Tarix» əsərində vermişdir. O, Midiya ərazisində altı qəbilənin yaşadığını göstərir. Mataylar türk mənşəli tayfa idi. Midiya ərazisi e.ə. IX—VIII əsrlərdə xırda vilayət hakimləri tərəfindən idarə edilirdi.

E.ə. VIII əsrin 2-ci yarısında Aşşurun Midiya ərazisinə yürüşləri nisbətən çoxalmışdı. II Sarıqon Midiya ərazisini işğal etmişdi. Bu zaman Midiya canişini Mannaya tabe idi.

Əhəmənilər dövrünə aid tikilinin qalığı

(Şəmkir. Qaracəmirlil) Tarixi rəvayətə görə, **Kiaksar** (e.ə. 625— 585-ci illər) ölkədə İskit ağılığına son qoydu. O, xırda vilayət hakimi ərini Midiya dövl ətinə tabe etdi.

Kiaksar daxili qüvvələri birləşdirdikdən sonra Midiyanın düşməni Aşşura qarşı müharibəyə hazırlaşdı. O, Midiya ordusunu yenidən təşkil etdi.

Kiaksar, ilk növbədə, Urartu dövlətinin müstəqilliyinə son qoydu.

E.ə. 590-cı ildə Manna dövləti Midiya dövlətinin əsarəti altına düşdü və Mannanın müstəqil dövlətçiliyinə son qoyuldu. Manna ərazisi Midiyanın ən çox inkişaf etmiş vilayəti olduğundan onun ictimai-iqtisadi həyatına və mədəniyyətinə Mannanın böyük təsiri oldu.

Kiaksardan sonra hakimiyyətə onun oğlu **Astiaq** (e.ə. 585—550-ci illər) gəldi. Astiaq qızını Əhəmənilər nəslindən olan I Kambizə əvə vermişdi. Bu nikahdan doğulan **II Kir** babası As-tiaqı taxtdan saldı. Bununla da qüdrətli Midiya dövləti süquta uğradı. Əhəmənilər nəslindən olan II Kir Midiya dövl ətinə məxsus torpaqları ələ keçirib, Əhəmənilər dövlətinin əsasını qoydu.

Azərbaycan torpaqları Əhəmənilər imperiyasının tərkibində. Midiya dövlətinin tərkibində olan qədim Azərbaycan torpaqları da Əhə-mənilərin hakimiyyəti altına düşdü. II Kir Babilistanı, Lidiyanı, Misirə qədər olan qərb torpaqlarını da tutub Əhəmənilər dövlətinə birləşdirdi və böyük imperiya yaratdı. II Kirin növbəti hədəfi Araz çayından şimalda yaşayan massagetlər idi.

Tomirisin II Kiri məğlub etməsi E.ə. 530-cu ildə o, massagetlər üzərinə yürüş etdi. Lakin massaget hökmdarı Tomiris tərəfindən məğlub edilib öldürüldü.

Əhəmənilər imperiyası 20 satraplığa (canişinliyə) bölünmüşdü. Satraplıqlara daxil olan dövlətlər Əhəmənilər dövlətinə vergi verir və müharibə zamanı onun ordusunu hərbi dəstələrlə təmin edirdi. Azərbaycan əraziləri də bu satraplıqlara daxil idi.

Makedoniyalı İsgəndər Şərqi yürüşü zamanı Əhəmənilər imperiyasına dağıdıcı zərbələr vurdu.

E.ə. 331-ci ildə Şimali Mesopotamiyada Qavqamel adlı yerdə Makedoniyalı İsgəndərlə Əhəmənilər arasında həlledici döyüş oldu. Bu döyüşdə Əhəməni ordusunun tərkibində Azərbaycanda yaş ayan albanlar, saklar, kaspilər və b. tayfalardan təşkil olunmuş hərbi dəstələr də vuruşurdular.

III Dara E.ə. 330-cu ildə Makedoniyalı İsgəndərə məğlub olmuş Əhəməni şahı III Dara yeni ordu

toplamaq ümidi ilə imperiyanın şərq hissəsinə qaçdı. O, yolda öz satrapı Bess tərəfindən öldürüldü. Beş ləliklə, Əhəmənilər imperiyasına son qoyuldu. İsgəndər tutduğu ərazilər hesabına böyük imperiya yaratdı. Azərbaycanın cənub əraziləri də həmin imperiyaya daxil idi.

Makedoniyalı İsgəndərin III Daranı təqib etməsi

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Midiya dövləti hansı torpaqları öz ətrafında birləşdirmişdi?
2. Midiya dövləti nə vaxt süquta uğradı?
3. Əhəmənilər dövlətini kim yaratdı?
4. Əhəmənilər dövlətinin ərazisinə hansı dövlətlərin torpaqları qatılmışdı?
5. Qədim Azərbaycan əhalisi Əhəmənilər dövlətinin tərkibində hansı öhdəlikləri yerinə yetirirdi?
6. Azərbaycanın cənub ərazisi Makedoniyalı İsgəndər imperiyasının tərkibinə necə qatıldı?

«Əhəmənilər dövlətinin varlığına necə son qoyuldu?» — müxtəlif mənbələrdən material toplayın, mətn tərtib edin.

Kiaksar, Astiaq, massagetlər, Tomiris, satrap, Makedoniyalı İsgəndər, Qavqamel döyüşü, III Dara

§ 16. ATROPATENA DÖVLƏTİ

Dövlətin yaranması. Makedoniyalı İsgəndər Əhəməni hökmdarı III Daranı məğlub etdikdən sonra burada yerli hakimlərdən canişinlər təyin etdi. Bu canişinlərdən biri də Midiya satrapı **Atropat** idi. Midiyada makedoniyalılara qarşı üsyan baş verdi. Üsyanın başçısı Bariaks adlı şəxs idi. Atropat üsyanı yatırdı və Bariaksı əsir alaraq İsgəndərə təhvil verdi. Bununla da İsgəndərin etimadını qazandı. İsgəndər Atropatın qızı ilə sərkərdəsi Perdikkinin nikahını kəsdirirdi. Perdikki ilə qohumluq Atropatın mövqeyini daha da möhkəmləndirdi.

Atropatla Makedoniyalı İsgəndərin görüşü

Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra onun yaratdığı imperiya parçalandı, ayrı-ayrı müstəqil dövlətlər yarandı. Bu dövlətlərdən biri də Atropatena idi. **E.a. 321-ci ildə** Atropat müstəqil dövlətin hökmdarı oldu.

Azərbaycan coğrafi adının yaranmasını Atropatenanın adı ilə bağlayırlar. Azərbaycan adı qaynaqlarda VII əsrdən, ərəblərin bu torpağı istila etməsindən sonra çəkilir.

Atropatena (Adərbayqan) dövləti, əsasən, Azərbaycan Respublikasının bəzi cənub rayon -arını və indiki Cənubi Azərbaycan ərazisini əhatə etmişdir. Ölkənin qərbində Zaqros dağları, şimalında Qaradağ silsiləsi yerləşirdi.

Makedoniyalı İsgəndərə aid pullar Ən böyük düzənlik ərazisi Urmiya gölündən cənubda idi. Atropatenanın paytaxtı **Qazaka** şəhəri idi.

Əhali. Atropatenanın əhalisi, təsərrüfat həyatı, qonşu dövlətlərlə münasibətləri haqqında antik dövr müəlliflərinin yazılarında məlumatlar vardır. Bu məlumatlarda göstərilir ki, Atropatenada çoxlu sayda türkdilli tayfalar — **müqlər, maqlar, kaspilər, kadusilər, mataylar yaşamışlar.**

E.ə. IV əsrdə Azərbaycan ərazisində vahid türk xalqı yaranmağa başlamışdı. Sonrakı əsrlərdə bu inkişaf daha da dərinləşmişdir.

Təsərrüfat. Atropatenada əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi.

Əkinçilikdə buğda və arpa üstünlük təşkil edirdi. Ölkənin dağlıq ərazilərində mal-qara sürüləri, at ilxıları saxlanılırdı. Qoyunçuluq toxuculuğun inkişafına zəmin yaradırdı.

Ölkənin zəngin faydalı qazıntı yataqlarından mis, dəmir, qızıl, gümüş və s. çıxarılırdı. Bu isə sənətkarlığın silahqayırma, zərgərlik və digər sahələrinin inkişafına səbəb oldu.

Sənətkarlar metal və gil qablar, silahlar, toxuculuq məhsulları, bəzək şeyləri və s. hazırlayırdılar. Ticarətdə puldan geniş istifadə olunurdu. Atropatena ərazisində tapılan ən qədim pullar Makedoniyalı İsgəndərin adından kəsilmişdir.

Atropatenada neft yataqları var idi. Nefti «**Midiya yağı**» adlandırırdılar. Ondan hərbi işində istifadə olunurdu.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Atropatena dövləti nə vaxt və harada yarandı?
2. Necə oldu ki, Atropat Midiyası müstəqil dövlətə çevrildi?
3. Azərbaycan coğrafi adı mənbələrdə nə vaxtdan səslənmişdir?
4. Atropatena (Azərbaycan) dövlətinin ərazisi hansı torpaqları əhatə etmişdi?
5. Atropatenedə hansı tayfalar yaşamışlar?
6. Azərbaycan ərazisində vahid xalq nə vaxtdan yaranmağa başlamışdır?
7. Atropatena əhalisinin təsərrüfat həyatı haqqında nə deyə bilərsiniz?
8. Atropatena ərazisindən hansı pullar tapılmışdır?

«E.ə. IV əsrdə Azərbaycanın cənubunda hansı qədim dövlət yaranmışdı?» — məlumat toplayın və esse yazın.

Atropatena, müqlər, maq, kaspilər, kadusilər, ma- taylar, Atropat, Perdikki, Azərbaycan, Qazaka

§ 17. ATROPATENANIN QONŞU DÖVLƏTLƏRLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Atropatena və Selevkilər. Makedoniyalı İsgəndərin vəfatından sonra yaranan dövlətlərdən biri də Selevkilər dövləti idi. **E.ə. 223-cü** ildə Sel evkilər dövlətində hakimiyyətə gələn **III Antiox** qonşu əraziləri işğal etmək üçün yürüşlərə başladı. O, Atropatenanı yenidən asılı vəziyyətə saldı.

Selevki döyüşçüsü Bu zaman Aralıq dənizi hövzəsində qüdrətli Roma dövləti yaranmışdı. Roma dövləti öz hakimiyyətini daha böyük ərazilərə yaymağa çalışırdı. Ona görə də Selevkilərlə Roma dövləti arasında müharibələr baş verirdi.

E.ə. 190-cı ildə Maqneziya adlı yerdə romalılar Selevkiləri məğlubiyyətə uğratdılar. Selevkilər dövləti parçalandı. Atropatena dövləti Selevkilərdən ayrılıb yenidən müstəqil oldu.

Atropatena—Parfiya, Atropatena-Roma münasibətləri. Atropatenanın qonşuluğunda olan **Parfiya dövləti** Selevkilər dövlətinin parçalanması nəticəsində meydana gəlmişdi. E.ə. II əsrdə artıq güclənmiş olan Parfiya və Roma dövlətləri Ön Asiyada ağılıq uğrunda Selevki döyüşçüsü mübarizə aparırdılar. Parfiya və Atropatena Romanı öz müstəqillikləri üçün təhlükə hesab edirdilər. Romaya qarşı mübarizə Atropatena ilə Parfiyanı bir-birinə yaxınlaşdırmışdı.

E.ə. I əsrin 1-ci yarısında Romanın işğalçılıq siyasəti gücləndi. Romalılar **Lukull** və **Pompeyin** başçılığı ilə Şərqi hərbi yürüşlər etdilər. Bu yürüşlər zamanı Atropatena Romadan asılı vəziyyətə düşsə də, ölkəni romalı canişinlər deyil, yerli hökmdarlar idarə edirdilər.

E.ə. I əsrin ortalarında Roma ilə Parfiya arasında münasibətlər daha da kəskinləşdi. **E.a. 53-cü ildə** Roma—Parfiya müharibəsi oldu. Bu müharibədə romalılar məğlubiyyətə uğradılar. Həmin müharibədə Atropatena dövləti Parfiyanın tərəfində idi.

Lukull

E.a. 38-ci ildə Roma sərkərdəsi **Antoni** Parfiya üzərinə hücum keçdi.

Romalılar qalib gəldilər. Bundan sonra Antoni Atropatenanın mərkəzi şəhərlərindən biri olan Fraaspaya hücum etdi. Şəhər yaxşı müdafiə olunurdu. Ona görə də uzunsürən mühasirə heç bir nəticə vermədi. Roma-lılar geri çəkildilər. Bu döyüşlərdə Antoni 35 min nəfərə yaxın əsgər itirdi və Atropatenanı tərk etməyə məcbur oldu.

Parfiya hökmdarı

E.ə. I əsrin sonlarında Atropatena ilə Parfiya arasında münasibətlər pisləşdi. Parfiya Atropatenanı özünə tabe etməyə çalışırdı. Belə bir şəraitdə Atropatena Roma ilə dostluq münasibətləri yaratmağa səy göstərdi.

Lakin bütün bu səylərə baxmayaraq, Parfiya Atropatena dövlətini öz nüfuz dairəsinə salmaq niyyətindən əl çəkmədi. Nəhayət, **eramızın 20-ci ilində** Atropatena Parfiyanın (Arşakilər sülaləsinin) hakimiyyəti altına düşdü. Parfiya dövlətinin süqutuna qədər Atropatena bu dövlətdən asılı olmuşdur.

Roma

döyüşçüsü

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Selevkilər dövləti necə yaranmışdı?
2. Atropatena Selevkilərin əsarətindən necə qurtardı?
3. Maqneziya döyüşü kimlər arasında olmuşdu? Xəritədə göstərin.
4. Parfiya və Atropatena Romanı nə üçün təhlükə hesab edirdilər?
5. E.ə. I əsrin 1-ci yarısında Roma—Atropatena münasibətləri necə idi?
6. Romalıların Fraaspaya hücumunun nəticəsi nə olmuşdu? Xəritədə göstərin.
7. Atropatena—Parfiya münasibətləri nə ilə nəticələndi?
8. Cədvəli dəftərinizə çəkib tamamlayın.

Atropatena				
Ərazisi	Əhalisi	Mövcud olub	Müttəfiqi	Düşmənləri

Atropatenanın qonşu dövlətlərlə münasibəti haqqında material toplayın.

Selevkilər, Maqneziya döyüşü, Roma—Atropatena— Parfiya

§ 18. ATROPATENA MƏDƏNİYYƏTİ

Şəhərlər. Qədim yunan və Roma müəllifləri *Strabon, Plutarx, Ptolemey* və b.-nin əsərlərində Atropatena şəhərləri haqqında məlumatlar vardır. Arxeoloji qazıntılar da göstərir ki, Atropatena ərazisində zəngin maddi mədəniyyət abidələri mövcud olmuşdur.

Ölkənin paytaxtı Qazaka şəhəri arxeoloji cəhətdən daha yaxşı öyrənilmişdir. Burada aşkar olunmuş ictimai binalar, yaşayış evləri, məbədlər, şəhərsalma mədəniyyəti, əhalinin dini-ideoloji görüşləri haqqında təsəvvür yaradır.

Atropatenada şəhərlər karvan yolları üzərində və böyük məbədlərin ətrafında yaranmışdır. Bəzi şəhərlər ayrı-ayrı hökmdarlar tərəfindən salınmışdır. Şəhər əhalisi sənətkarlıq və ticarətlə, şəhərətrafı ərazilərdə isə əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur.

Atropatenada *Qazaka, Fraaspa, Fanaaspa, Aqnazana* kimi şəhərlər var idi. Karvan yolları boyunca salınmış şəhərlərdə sənətkarlıq və ticarət sürətlə inkişaf edirdi.

Memarlıq. Şəhərlərin ərazisi böyük, əhalisi çox idi. Möhtəşəm müdafiə divarları şəhərləri düşmən hücumlarından qoruyurdu. Atropatena memarları binaların tikintisində material kimi daşdan, çiy və bişmiş kərpicdən, ağacdan istifadə etmişlər. İctimai binaların tikintisində ağac sütunlardan geniş istifadə olunmuşdur. Sütunlar iri daş altlıqların üstündə ucaldılırdı. Binaların üstü yastı və tağ şəklində olub, kirəmitlə örtülmüşdü.

Ellin mədəniyyəti və onun Atropatena mədəniyyətinə təsiri. Atropatena memarları qonşu ölkələrin memarlığı ilə yaxşı tanış idilər. Binaların tikilişində Atropatena mədəniyyətinə yunan mədəniyyətinin təsiri aydın hiss olunur.

Zərdüşt Tikinti materialı kimi kirəmitdən istifadə edilməsi də yunan mədəniyyətinin təsirinin nəticəsidir.

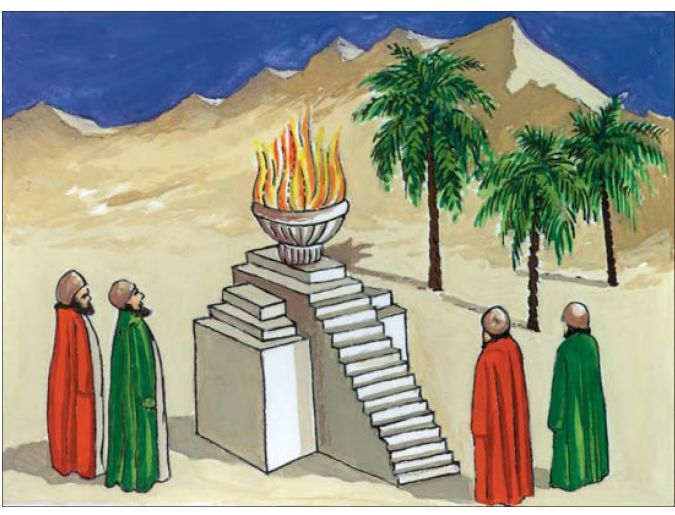
Kerifto adlı yerdə qayada oyulmuş möhtəşəm memarlıq abidəsi bu təsirin nümunələrindən biridir. Abidənin giriş hissəsinin üstündə yunan dilində yazı həkk olunmuşdur. Burada yunan əsatinin qəhrəmanı **Herakla** məxsus məbədinin olduğu göstərilir.

Din. Atropatena əhalisi **Zərdüştün** yaratdığı **zərdüştilik** dininə sitayiş edirdi. Bu dinin kahini **maq** adlanırdı.

Əhəmənilər sarayının yandırılması Zərdüştiliyin müqəddəs kitabı «**Avesta**»dır. Rəvayətə görə, «Avesta»nın 12 min inək dərisi üzərinə yazılmış ilkin variantı

e.ə. 330-cu ildə Makedoniyalı İsgəndər Persopolda Əhəmənilər sarayını yandırarkən məhv olmuşdur. III—VII əsrlərdə Sasanilər sülaləsi dövründə «Avesta» yenidən toplanmışdır. Fransız alimi **Anketil Düperon** onu fransız dilinə tərcümə etmiş və bundan sonra «Avesta» Avropada yayılmışdır.

Zərdüştülərin ibadətqahı Zərdüştiliyə görə, dünyada iki qüvvə — xeyir (Hörmüzd) və şər (Əhrimən) daim birbiri ilə mübarizə aparır. Mübarizə nə qədər ağır olsa da, xeyir qalib gəlir. Zərdüştilər odu müqəddəs sayırdılar. Onlar məbədlərdə od yandırır və onu sönməyə qoymurdular. Bu dinin ehkamlarına görə oddan başqa, torpaq və su da müqəddəs hesab edilir.

Zərdüştiliyin baş məbədlərindən biri paytaxt Qazaka şəhərində yerləşirdi. Bu məbəd İslam dini yayılıb möhkəmlənənə qədər öz əhəmiyyətini saxlamışdı. Sasani hökmdarlarının tacqoyma mərasimi Novruz bayramı günündə bu məbəddə keçirilirdi. Son-ralar zərdüştilik dini təkallahlı dinlər tərəfindən sıxışdırıldı.

Zərdüştiliyin ən böyük icmaları hazırda Hindistanda (parslar) və İranda (gəbrlər) mövcuddur.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Atropatenada hansı şəhərlər var idi? Həmin şəhərləri xəritədə göstərin.
2. Atropatenada şəhərlər harada salınmışdı?
3. Atropatenalılar hansı dinə sitayiş edirdilər?
4. Zərdüştiliyin kahinləri necə adlanırdı?
5. Zərdüştilik dini haqqında nə bilirsiniz?
6. Qazakadakı atəşpərəstlik məbədində hansı böyük mərasim keçirilirdi?
7. Zərdüştilik nə vaxta qədər öz əhəmiyyətini saxlamışdı?

«Atropatena mədəniyyəti* haqqında məlumat toplayın və esse yazın.

Atropatena şəhərləri, zərdüştilik, «Avesta», maq

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Manna dövləti Midiya əsarəti altına düşəndən neçə il sonra Midiya dövləti süqut etmişdir?
2. Əhəmənilər dövləti satraplığa bölünmüşdür. Bu inzibati bölgünün onlar üçün mahiyyəti nədən ibarət idi?
3. E.ə. 331-ci ildə baş verən Qavqamel döyüşünün nəticəsi nə olmuşdu?
4. Atropatena nəyə görə bəzən Atropat Midiyası da adlanırdı?
5. Atropatenanın yerləşdiyi coğrafi məkanı təsvir edin və xəritədə göstərin.
6. Atropatena dövlətinin yaranmasından neçə il əvvəl Manna dövləti yaranmışdır?
7. Atropatena dövləti hansı hadisədən sonra yaranmışdır?
8. Atropatenanın əhalisi, təsərrüfat həyatı və qonşu dövlətlərlə münasibətləri haqqında məlumatları necə əldə edirik?
9. Atropatena əhalisi hansı dinə sitayiş edirdi?
10. Selevkilər dövləti necə yarandı?
11. Atropatenedən keçən karvan yolları üzərində hansı şəhərlər var idi?
12. Nəyə görə Atropatena ərazisindən Makedoniyalı İsgəndərin adından kəsilmiş pullar tapılmışdır?
13. Atropatena nə vaxt Selevkilərdən asılı vəziyyətə düşdü?
14. Selevkilərlə Roma dövləti arasında müharibəyə səbəb nə idi?
15. E.ə. 53-cü il və e.ə. 38-ci ildə Parfiya—Roma müharibələrinin nəticələri nə oldu?
16. Romalıların Şərqə yürüşlərinə kimlər başçılıq etmişlər?
17. Ellin mədəniyyəti Atropatenada necə iz qoymuşdu?
18. Atropatenada dini məbəd hansı şəhərdə idi?
19. «Avesta» kitabı nə üzərində yazılmışdır?
20. Necə oldu ki, «Avesta» Avropada yayıldı?
21. Zərdüştilər nəyi müqəddəs sayırlar?

§ 19. ALBANIYA DÖVLƏTİNİN YARANMASI

Əhali. Albaniyanın əhalisi türkdilli və Qaf-qazdilli tayfaların birliyindən ibarət idi. Bu tayfaların arasında **albanlar** çoxluq təşkil edirdilər. Qaynaqlarda Albaniyada 26 dildə danışan tayfaların yaşaması göstərilir. Albaniya ərazisində albanlardan başqa **leqlər, kadusilər, kaspilər, amardlar, utilər, qarqarlar** və b. tayfalar da yaşamışlar.

Hazırda Azərbaycanda Qafqazdilli tayfalar: Qəbələ rayonunun Nic kəndində udilər, Quba rayonunun Xınalıq kəndində xınalıqlılar, Buduq kəndində buduqlular yaşayırlar.

Ərazi. Makedoniyalı İsgəndərin Şərqi yürüşü nəticəsində **e.ə. 330-cu ildə** Əhəmənilər imperiyası dağıldı.

Bu imperiyanın dağılmasından sonra onun ərazilərində yaranan müstəqil dövlətlərdən biri də Albaniya dövləti idi. Albaniya dövləti *e.ə. IV əsrin axırı — III əsrin əvvəllərində* yaranmışdı.

Albanlar İberiya (Gürcüstan) ilə Xəzər dənizi arasındakı ərazidə yaşamışlar. Şimalda bu ərazi Qafqaz dağları, cənubda Atropatena ilə həmsərhəd idi.

Albaniya dövlətinin ərazisinə *Azərbaycan Respublikasının ərazisi, indiki Ermənistan (Qərbi Azərbaycan), Dağıstanın cənub rayonları və Gürcüstanın Alazan (Qanıx) vadisi* daxil idi.

Qədim yunan tarixçisi Strabon Kür çayının Albaniya ərazisi ilə axaraq dənizə töküldüyünü və Kaspiana vilayətinin Albaniyanın tərkibinə daxil olduğunu qeyd edirdi. Xəzər dənizi Alban dənizi də adlanırdı.

Antik şəhərin qala divarlarının qalıqları (Qarabağ. Qalatapa) Albaniyanın ictimai və siyasi quruluşu. Albaniyada şəhərlər möhkəm müdafiə divarları ilə əhatə olunurdu.

Bəzi yaşayış evləri daha geniş olub, tikintisində çiy və bişmiş kərpicdən, yonulmuş daş materialından istifadə olunmuşdur. Evlərin üstü kirəmitlə örtülmüşdür. Belə evlər varlılara məxsus olmuşdur. Yoxsulların evləri isə çiy kərpicdən tikilmiş, damı torpaqla, qa-mışla örtülmüşdür.

Əhali arasında olan bərabərsizlik qəbir abidələrində də aydın görünür. Xristianlıq və İslam dini qəbul ediləndək dəfn zamanı qəbirlərə geyim, qabqacaq, əmək alətləri, silah, bəzək şeyləri qoyulurdu.

Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş yaşayış binaları, qəbir abidələrindən əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri Albaniyada əhali arasında təbəqələşmə olmasını təsdiq edir.

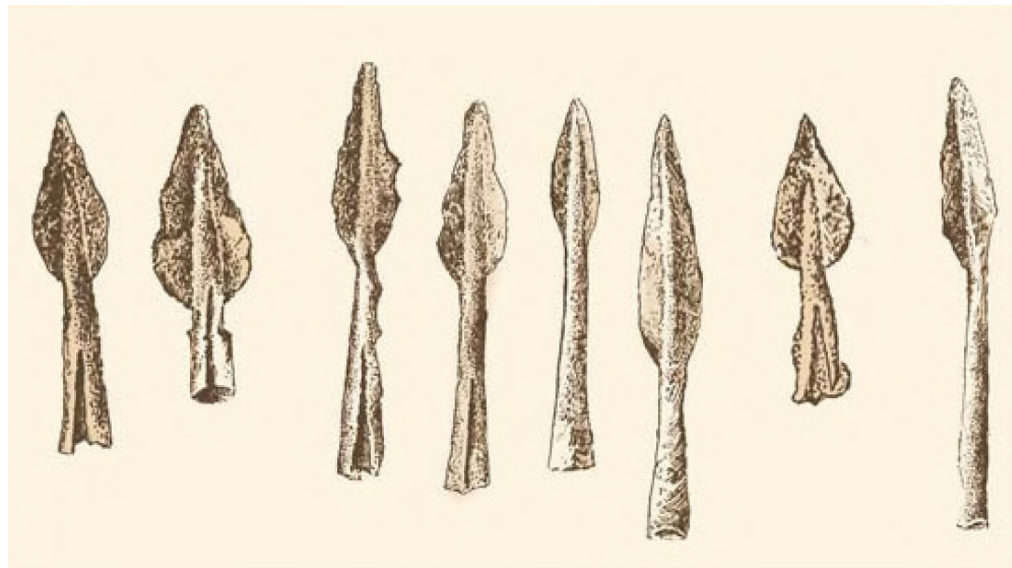
Əhalinin varlı təbəqəsinə məxsus olan qəbirlərdə məişət əşyaları, qızıl və gümüşdən bəzək əşyaları, silahlar aşkar olunmuşdur.

Strabon yazırdı ki, hazırda bütün alban qəbilələrinə bir padşah başçılıq edir. Əvvəllər isə hər tayfanın öz padşahı var idi. Albaniyada padşahdan sonra ən hörmətli şəxs Ay məbədinin kahini idi. Strabonun məlumatından Albaniyanın mərkəzləşmiş dövlət olması aydın görünür. Albaniyanın əhalisi ictimai vəziyyətinə görə dörd təbəqəyə bölünürdü.

Birinci təbəqəyə *padşah, ordu başçısı və hakim*, ikinci təbəqəyə *din xadimləri (kahinlər)* daxil idilər. Üçüncü təbəqəyə *hərbçilər*, dördüncü təbəqəyə isə *təsərrüfatda işləyənlər* aid edilirdi.

Kənd təsərrüfatı, sənətkarlıqla və ticarətlə məşğul olanlar, əsasən, azad insanlar idilər. Hökmdarın və yuxarı təbəqənin təsərrüfatında və sənətkarlığın bəzi sahələrində qul əməyindən is t ifadə olunurdu. Buna baxmayaraq, Albaniyada quldarlıq Şərq dövlətlərindəki səviyyəyə qalxmamışdır.

Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan çoxlu silah nümunələrindən məlum olur ki, Albaniya əhalisi çox döyüşkən, cəsur xalq olmuşdur.

Silah nümunələri (Ağsu)

Albaniya əhalisinin ictimai vəziyyəti:

1- ci TƏBƏQƏ * padşah

* ordu başçısı

* hakim

2- ci TƏBƏQƏ * din xadimləri

3- cü TƏBƏQƏ * hərbçilər

4- cü TƏBƏQƏ *

təsərrüfatda işləyənlər

Tunc dəbilqə
(Qabala)

Alban döyüşçüləri zirehli paltar (geyim) geyir, başlarına dəbilqə qoyur, ox-yay, xəncər, nizə, qalxan, qılınc ilə silahlanırdılar.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Albaniya əhalisini təşkil edən tayfaların adlarını söyləyin.
2. Alban dövləti hansı şəraitdə yarandı?
3. Albanlar hansı ərazilərdə yaşamışlar? Xəritədə göstərin.
4. Qədim yunan tarixçisi Strabon Albaniya haqqında hansı məlumatı verir?
5. Albaniyada ictimai quruluş necə idi?
6. Albaniyada dövlət necə idarə olunurdu?
7. Əhali necə təbəqələşmişdi?
8. Cədvəli dəftərinizə çəkib tamamlayın.

Qədim Albaniya				
Yaranması	Ərazisi	Əhalisi	İdarəetmə	Təsərrüfat həyatı

«Albaniyada əhali necə təbəqələşmişdi?» mövzusunda mətn tərtib edin.

Albaniyanın ərazisi və əhalisi, leqlər, kadusilər, kaspilər, utilər, amardlar, qarqarlar və s.

§ 20. ALBANİYADA ƏHALİNİN TƏSƏRRÜFAT HƏYATI

Əhalinin məşğuliyyəti. Yunan-Roma müəllifləri Albaniya torpaqlarının çox bərəkətli, əhalisinin isə sıx olduğunu yazırdılar.

Albanlar əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq, üzümçülük, maldarlıqla məşğul olur, arpa, buğda, darı yetişdirirdilər. Taxılı dəmir oraqla biçir, xırmanda ağac vəllə döyürdülər. Ehtiyat taxılı iri saxsı küplərdə və xüsusi quyularda saxlayırdılar. Dənli bitkiləri, əsasən, dən daşları ilə üydürdülər. Əl dəyirmanlarından da istifadə edirdilər.

Eramızın ilk əsrlərindən Albaniyada su dəyirmanlarından istifadə olunmuşdur. Təsərrüfatda üzümçülük və şərabçılıq xüsusi yer tutmuşdur.

Albaniyada çoxsaylı mal-qara sürüləri, at ilxıları var idi. Minik atlarından hərbi işdə geniş istifadə olunurdu. Atlı (süvari) hərbi dəstələr yaradılmışdı.

Təsərrüfat həyatında balıqçılıq mühüm yer tuturdu. Kaspilər balıq ovlayır, onu duzlayır, qurudur, dəvələrə yükləyib başqa şəhərlərə aparırdılar. Balığın piyindən sürtkü yağı, içalatından isə xüsusi yapışqan hazırlayırdılar.

Sənətkarlıq və ticarət. Albaniya ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı çoxsaylı əmək alətləri, silahlar, məişət əşyaları, bəzək şeyləri və s. tapılmışdır.

Albaniya şəhərlərində sənətkarlığın müxtəlif sahələri inkişaf etmişdi. Peşəkar sənətkarlar, əsasən, şəhər emalatxanalarında işləyirdilər.

Albaniyada metalışləmə sənəti geniş inkişaf tapmışdı. Zəngin yerli filiz yataqlarının olması metalışləmə sənətkarlığının inkişafına zəmin yaratmışdı.

Dəmir oraq

Alban silahları

Bəzək əşyası Sənətkarlar müxtəlif növ silahlar (zireh, qılınc, xəncər, ox, nizə uduqları), əmək alətləri (balta, bıçaq, oraq, qayçı və s.), bəzək şeyləri (üzük, sırğa, bilərzik, muncuq və s.) hazırlayırdılar.

Dulusçu peşəsi inkişaf etmişdi. Qazıntılar göstərir ki, əhalinin təsərrüfat həyatında və məişətində saxsı məmulatı geniş yer tutmuşdur. Sənətkarlar gildən tikinti materialı (kirəmit, kərpic), müxtəlif qablar, insan və heyvan fiqurları hazırlayıb və dulus kürələrində bişirirdilər. Gil qabları insan, heyvan, quş, bitki rəsmləri ilə və həndəsi fiqurlarla bəzəyirdilər. Albaniyada eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq yerli şüşə qablar hazırlamışlar.

Bəzək əşyası Dövlətin yaranması ilə **möhürlər** meydana gəlmişdi. Möhürlər üzük formasında düzəldilir və bəzək əşyası kimi barmağa taxılırdı. Möhür-üzüklərin qaş hissəsində dini məzmunlu rəsmlər həkk olunurdu.

Möhürlə sənədləri təsdiqləyir, qapıları və müxtəlif məhsulla doldurulan qabları möhür-ləyirdilər.

Albaniyada toxuculuq da inkişaf etmişdi. Toxucular qoyun və dəvə yunundan hazırlanmış iplərdən istifadə etmişlər.

Boyaqçılıq, dabbaqlıq, dülgərlik, dərzilik, çəkməçilik və s. sənət sahələri əhalinin gündəlik tələbatını ödəyirdi. Dövlət yaranana qədər əhali, əsasən, mal mübadiləsi ilə ticarət aparırdı. Dövlətin yaranmasından sonra daxili və xarici ticarət xeyli genişlənmişdir.

Antik Albaniyada istifadə olunan pullar Alban dövlətində ticarətdə puldan geniş istifadə edilmişdir. Şamaxıda, Qəbələdə tapılmış gümüş pul dəfinələri albanların ticarətdə puldan istifadə etdiyini sübut edir.

Albaniya ərazisindən tapılan ən qədim pullar *Makedoniyalı İsgəndərin adından kəsilən gümüş pullardır*. Kənardan gətirilən pullar ticarətdə tələbatı ödəmədiyindən e.ə. III əsrin 1-ci yarısından başlayaraq Albaniyada İsgəndərin pullarına oxşar pullar kəsilmişdir. Ölkədə başqa dövlətlərin pulları da işlədilmişdir.

Qalatəpədə antik dövrə aid

divar qalıqı (Qarabağ) **Şəhərlər**. Albaniyada şəhərlərin əmələ gəlməsi üçün şərait *e.ə. I minilliyin ortalarında* yaranmışdır. Şəhərlərin yaranmasında sənətkarlıq və ticarətin inkişafı mühüm rol oynamışdır. Qədim şəhərlər karvan yolları üzərində, dini mərkəzlərin (məbədlərin) ətrafında yaranmış, yaxud ayrı-ayrı hökmdarlar tərəfindən salınmışdır. Şəhərlər üçün əlverişli coğrafi məkan seçilmiş, düşməndən qorunmaq üçün onların ətrafına möhkəm müdafiə divarları çəkilmiş

və dərin xəndəklər qazılmışdır.

Strabon öz əsərində Albaniyanın *Ayniana* və *Anariaka* şəhərlərinin olduğunu yazır. *Plini* yazır ki, Albaniyanın başlıca şəhəri *Kabalakadır* (indiki Qəbələ). *Ptolemey* Albaniyanın 29 şəhəri və böyük yaşayış məntəqələri sırasında Qəbələ və Şamaxının adlarını çəkir.

Mingəçevir, Qəbələ, Şamaxı, Dərbənd, Torpaqqala və başqa şəhər yerlərində arxeoloji qazıntılar aparılmış və tapılmış zəngin materiallar əsasında Albaniyanın şəhər mədəniyyəti öyrənilmişdir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Albanların təsərrüfat həyatını təsvir edin.
2. Albaniyada metalışləmə sənəti necə inkişaf etmişdi?
3. Möhürlər nə vaxt meydana gəlmişdi? Onlardan nə üçün istifadə olunurdu?
4. Albaniyada sənətin daha hansı sahələri inkişaf etmişdi?
5. Ticarətin inkişafında nə kimi yenilik baş vermişdi?
6. Qədim Albaniyada hansı şəhərlər olmuşdur?
7. Albaniyanın şəhər mədəniyyətini hansı mənbələr əsasında öyrənirik?

Atropatena və Albaniya əhalisinin təsərrüfat həyatını müqayisə edin.

Əldəyirmanı, pul dəfinələri, Kabalaka

§ 21. ALBANLARIN YADELLİLƏRƏ QARŞI MÜBARİZƏSİ

Oroys E.ə. II əsrdə Aralıq dənizi hövzəsində Roma ən güclü dövlətə çevrilmişdi. Romalılar Albaniya ərazisini, Xəzər dənizinin sahillərini tutmaq istəyirdilər. Çünki Hindistanla Qara dəniz sahillərini birləşdirən ticarət yolu buradan keçirdi.

Bu məqsədlə Roma sərkərdəsi Pompey Albaniyaya hücum etdi. Albanlar Pompeyə müqavimət göstərdilər. Albaniyaya daxil olan Pompey qışı Kür vadisində keçirməli oldu. O, ordusunu üç məntəqədə yerləşdirdi. Bu məntəqələrdən birinə özü, digərlərinə köməkçiləri başçılıq edirdi.

Albaniya padşahı **Oroys** romalıların hər üç düşərgəsinə eyni vaxtda hücum etməyi qərara aldı. Bu döyüşdə albanların 40 min nəfərlik qoşunu döyüşürdü. **E.ə. 66-cı ilin dekabrında** Kürün sahilində döyüş oldu. Bu döyüşdə romalılar qalib gəldilər. Pompey albanlarla sülh bağlayıb İberiyaya doğru hərəkət etdi. Albanlar romalıları izləyərək onlar üçün təhlükəli vəziyyət yaratdılar. Buna görə də Pompey yenidən **e.ə. 65-ci ildə** albanlara qarşı yürüşə başladı. Albanlar romalıları **Qanıx çayı** yaxınlığında qarşıladılar. Albaniya qoşunlarına Oroysun qardaşı Kozis başçılıq edirdi. Hərbi hiylə işlədən romalılar bu döyüşdə də albanlara qalib gəldilər. Pompeylə **Kozis** döyüşdə qarşılaşdılar. Kozis ölümcül yaralandı, Pompeyi isə əynindəki zireh ölümdən xilas etdi. Salamət qalan alban döyüşçüləri qaçıb meşədə gizləndilər. Pompeyin əmri ilə romalılar meşəyə od vurdular. Meşədə gizlənmiş alban döyüşçüləri həlak oldular.

Romalılara qarşı qadınlar da vuruşurdular. Alban qadınlarının cəsarəti romalıları heyrətə gətirmişdi.

Kozis

Pompey Albaniya hökmdarının Roma düşərgəsinə gəlməsini tələb etdi. Oroys Pompeyin yanına getmədi, lakin ona məktub və hədiyyələr göndərərək barışıq təklif etdi. Pompey barışıq təklifini qəbul etdi. Az sonra Pompey Albaniyanın içərilərinə doğru hərəkətə başladı. O, güclü müqavimətə rast gəldi. Çətinliyi nəzərə alaraq yürüş etmək niyyətindən əl çəkdi.

Roma sərkərdəsi Antoninin Şərqi yürüşü. E.ə. 36-cı ildə sərkərdə Antoninin başçılığı ilə romalılar Şərqi yürüş etdilər. Antoni özü Misirə getdi. Sərkərdəsi Kanidini isə Azərbaycanın cənubqərb torpaqlarında saxladı. **Plutarx** yazırdı: «Kanidi... iber və alban hökmdarlarına qalib gəldi və Qafqaza çatdı».

Eramızın I əsrində Albaniyada hakimiyyət yerli hökmdarların əlində idi.

Qobustanda Böyükdaş dağının ətəyində üzərində latın dilində yazı olan daş kitabə tapılmışdır. Kitabədə yazılmışdır: «İmperator Domisian Sezar Avqust Germanik. L(yusi) Yuli Maksim, ildırımsaçan 12-ci legionun senturionu».

Domisian Roma imperatoru olmuşdur. Germanik titulunu o, 83-cü ildə qəbul etmişdi. Bu tarix göstərir ki, Qobustan kitabəsi 84—96-cı illərə aiddir.

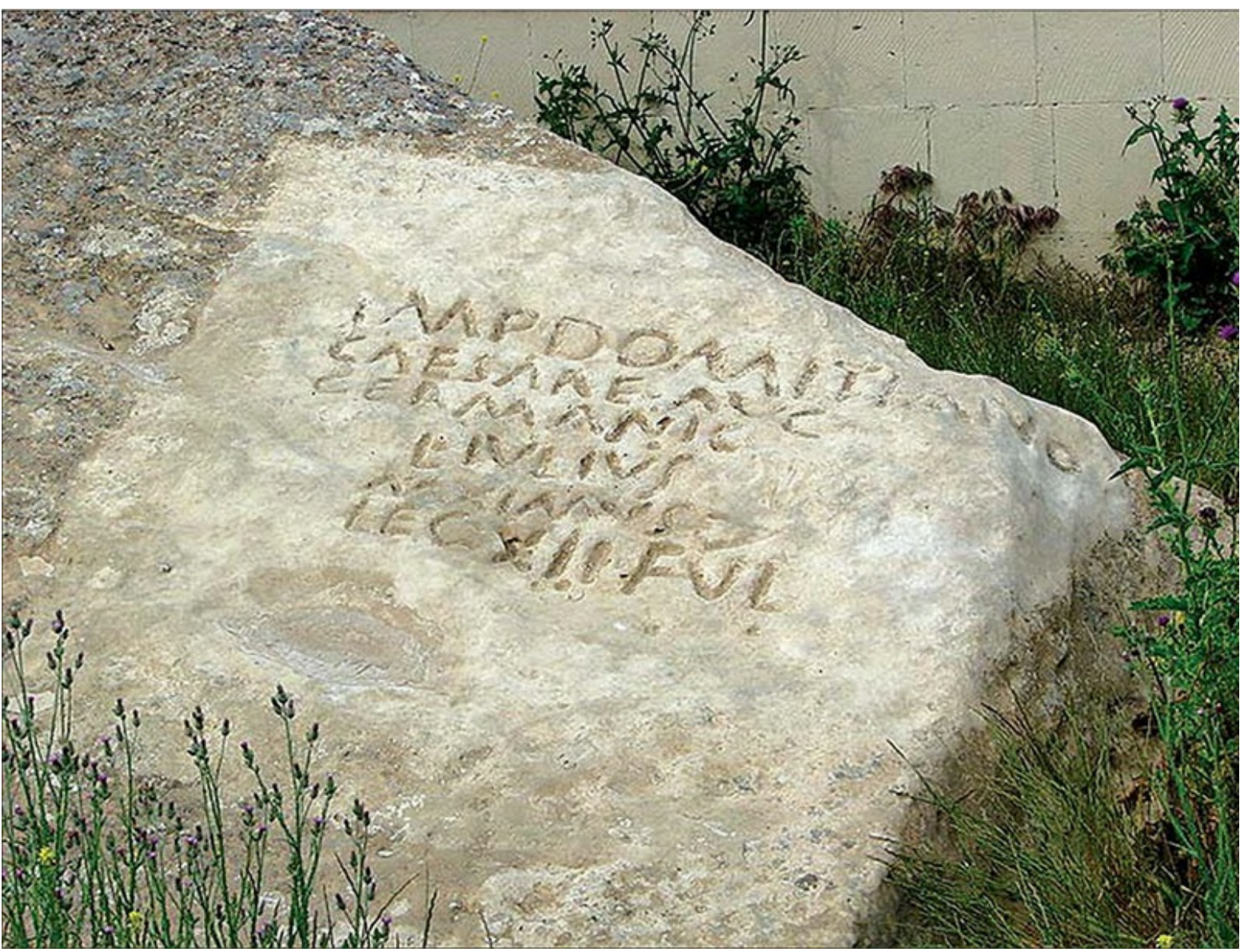
II əsrin birinci yarısında Roma imperatoru **Adrian** alban hökmdarları ilə dostluq əlaqələri saxlamış və onara qiymətli hədiyyələr göndərmişdi.

Albaniyanın Roma ilə əlaqələri III əsrin ortalarına qədər davam etmişdir. Albaniya Roma ilə yalnız sıx iqtisadiyyat və mədəni əlaqələr saxlamışdır.

Şimal tayfalarının Azərbaycana yürüşü. **Alan** tayfaları Albaniyadan şimalda yaşayırdılar.

Domisian

Qobustan kitabəsi

Onlar Dərbənd keçidi vasitəsilə Albaniya ərazilərinə keçərək cənuba doğru üz tutur, yol boyu bir çox ölkələri talan edirdilər. **Eramızın I—III əsrlərində** alan tayfaları Albaniya və Atropatənaya tez-tez yürüşlər etmişlər. Alan tayfalarının ən böyük yürüşlərindən biri **72— 74-cü illərdə** olmuşdur.

Albaniya ərazisindəki **katakomba** qəbirləri (yeraltı qəbir abidəsi) alan tayfal arı ilə əlaqələndirilir. Katakombalar Mingəçevir və Qəbələdə öyrənilmişdir. Bu abidələr eramızın I—III əsrlərinə aid edilir. Katakombalarda ölüləri iri küplərdə və taxta qutularda dəfn edirdilər. Qəbirlərə məişət qabları, əmək alətləri, silahlar və bəzək şeyləri qoyurdular.

Albanlar mədəni inkişaf səviyyəsinə görə alanlardan üstün olmuşlar. Albanlar şimal xalqlarına güclü mədəni təsir etmişlər. Arxeoloji materiallar da bunu təsdiq edir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. E.ə. II əsrdə Roma dövlətinin Şərqə yürüşlərinin məqsədine idi?
2. E.ə. I əsrdə Albaniya öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdimi? Fakt söyləyin.
3. Romalıların Azərbaycan ərazisində olduğunu hansı tapıntı sübut edir?
4. Katakomba qəbirləri kimə məxsusdur və bu maddi mənbələr Azərbaycanın hansı ərazilərində öyrənilmişdir?
5. Xəritədə Pompeyin Albaniya üzərinə yürüşlərini təsvir edin.
«Albanlar yadelli işğalçılara qarşı necə mübarizə aparmışdılar?» mövzusunda hekayə qurun.

Pompey, Oroys, Kozis, Qobustan kitabəsi, kata-kombalar

§ 22. ALBANIYA MƏDƏNİYYƏTİ

Albaniyanın qədim mədəniyyəti Qəbələ, Şamaxı, Mingəçevir, İsmayılı və s. yerlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar əsasında öyrənilmişdir. Qazıntılar zamanı müxtəlif tikinti qalıqları, qəbirlər, çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Antik müəlliflərin əsərlərində də Albaniyanın mədəniyyətinə aid məlumatlar vardır. Albaniyada şəhər mədəniyyəti inkişaf etmişdi. Albanlar bir çox ölkələrlə iqtisadi və mədəni əlaqələr saxlamışlar. Alban mədəniyyətinə yunan mədəniyyətinin də təsiri olmuşdur.

Memarlıq. Albaniya memarları iri ictimai binalar, müdafiə qalaları tikmişlər. İnşa işlərində yerli tikinti materiallarından istifadə olunmuşdur.

[Prev](#) [Next](#)

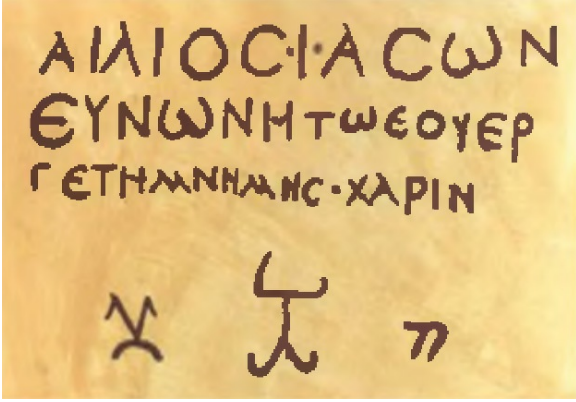

Ölkənin paytaxtı Qəbələ şəhərinin ətrafına torpaq sədd çəkilmiş və dərin xəndək qazılmışdır. Qəbələdə şəhər yerində aşkar olunmuş binaların bünövrəsi çay daşlarından qoyulmuş, divarları isə çiy kərpicdən hörülmüşdür.

İctimai binalardan birinin iri salonları, eyvanları, kiçik otaqları və dəhlizləri aşkar edilmişdir. Hər salonun ortasında iri daşdan yonulmuş sütun altlıqları vardır. Onların üzərində ağac sütunlar ucaldılmışdır. Binanın üstü kirəmitlə örtülmüşdür. Albaniya sənətkarları rəngarəng naxışlarla bəzədilmiş zərif gil və metal qablar, silahlar istehsal etmişlər. Qızıl, gümüş, mis və rəngli daşlardan, şüşədən müxtəlif bəzək şeyləri — bilərzik, sırğa, üzük və s. hazırlamışlar.

Oval binanın bünövrəsi (Qabala)

§ 22. ALBANIYA MƏDƏNİYYƏTİ

Yunan kitabəsi **Yazı**. Mədəniyyətin inkişafında yazı mühüm rol oynamışdır. Albaniya əhalisi yazı ilə hələ e.ə. I minilliyin ortalarında, Əhəmənilər dövlətinin tərkibində olarkən tanış idi.

Antik dövr müəllifləri e.ə. I əsrin 60-cı illərində Albaniya hökmdarı Oroysla Roma sərkərdəsi Pompeyin məktublaşması barədə məlumat verirlər. E.ə. I minilliyin sonarına aid bəzi saxsı nümunələrinin üzərində də yazı işarələri vardır.

Şəki rayonunun **Böyük Dəhnə** kəndində üzərində II əsrə aid yunan dilində yazı olan daş kitabə tapılmışdır. Bu daş kitabə gəlmə yunanlara məxsus olmuşdur. Bu dəlil albanların yunan yazısı ilə tanış olduğunu göstərir. Albanlar yunan yazısı ilə yanaşı, latın və Yaxın Şərqdə istifadə olunan başqa yazılarla da tanış olmuşlar.

Din. Qədim albanlar **bütperəst** idilər. Burada göy cisimlərinə sitayiş geniş yayılmışdı. Strabon yazmışdır ki, albanlar Zevs — Göy, Helios — Günəş, Selena — Ay tanrılarına sitayiş edirdilər.

Qazıntılar zamanı yaşayış yerlərindən, qəbir abidələrindən daş heykəllər əldə edilmişdir. Bu heykəllər yerli əhalinin dini görüşləri ilə bağlıdır.

[Prev](#) [Next](#)

Alban keramikası nümunələri

Albaniyada şəhər mədəniyyəti yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin inkişafı, memarlıq sahəsində qazanılan uğurlar buna imkan yaratmışdır.

[Prev](#) [Next](#)

• Boyalı keramika nümunələri (Qarabağ)

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Qədim alban mədəniyyəti hansı mənbələr əsasında öyrənilmişdir?
2. Alban memarlığının xüsusiyyətlərini söyləyin.
3. Qəbələ şəhərini təsvir edin.
4. Alban sənətkarlarının nəfis əl işləri hansı mənbələrdə izlənmişdir?
5. Albaniyada yazı nə vaxtdan mövcud idi?
6. Albanlar daha hansı yazı növləri ilə tanış idilər?
7. Albanlar hansı tanrılara sitayiş edirdilər?
8. Albanların dini görüşləri incəsənətin yaranmasına necə təsir göstərmişdir?

Albaniya və Atropatena mədəniyyətini müqayisə edin.

Yazı, daş kitabə, Zevs, Helios, Selena

• Boyalı keramika nümunələri (Qarabağ)

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Albaniya əhalisini kimlər təşkil edirdilər?
2. Əhalinin dili haqqında nə deyə bilərsiniz?
3. Albaniya dövləti nə vaxt yaranmışdı?
4. Manna dövləti yaranandan neçə il sonra Albaniya dövləti yaranmışdı?
5. Albaniya dövlətinin yarandığı coğrafi məkanı təsvir edin və xəritədə göstərin.
6. Albaniya əhalisi arasında təbəqələşmənin olması necə öyrənilmişdi?
7. Nəyə əsasən Albaniyada mərkəzləşmiş dövlətin olması söylənir?
8. Albaniyada hansı quruluş hakim idi?
9. Alban döyüşçüsünü təsvir edin.
10. Albaniya və Atropatena dövlətlərinə aid xarakterik xüsusiyyətləri Venn diaqramı əsasında müəyyən edin.
11. E.ə. IV-III əsrlərdə Albaniyanın bərəkətli torpaqları, əhalinin məşğuliyyəti haqqında məlumatları biz necə öyrənirik?
12. Eramızın ilk əsrlərində albanlar taxılı necə xırdalayıb üydürdülər?
13. At ilxılarını saxlamaqda albanların məqsədi nə idi?
14. Nə üçün təsərrüfatda balıqçılıq mühüm yer tuturdu?
15. Alban sənətkarlarının iş şəraitini və iş prosesini təsvir edin.
16. Daxili və xarici ticarətin inkişafına təsir göstərən ən böyük amil nə idi?
17. Albaniyada şəhərlərin meydana gəlməsi üçün mövcud olan şərait haqqında nə deyə bilərsiniz?
18. Romalılarla albanlar arasında olan döyüşləri təsvir edin.
19. Antoninin başçılığı ilə romalıların Şərqi yürüşünün nəticəsi nə oldu?
20. Alan tayfaları nə vaxt Atropatena və Albaniyaya yürüş etmişlər?
21. Katakombalar Azərbaycanın hansı yerlərində öyrənilmişdir? Xəritədə həmin məkanları göstərin.
22. Albaniya mədəniyyəti hansı məkanlarda olan abidələr əsasında öyrənilmişdi? Xəritədə göstərin.
23. Alban memarlığı və incəsənətinin inkişafını maddi mədəniyyət nümunələrinə əsasən təsvir edin.
24. Albanların dini görüşləri necə inkişaf etmişdir?

AZƏRBAYCAN TORPAQLARI SASANİLƏR İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ

§ 23. ATROPATENA SASANİLƏR İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ

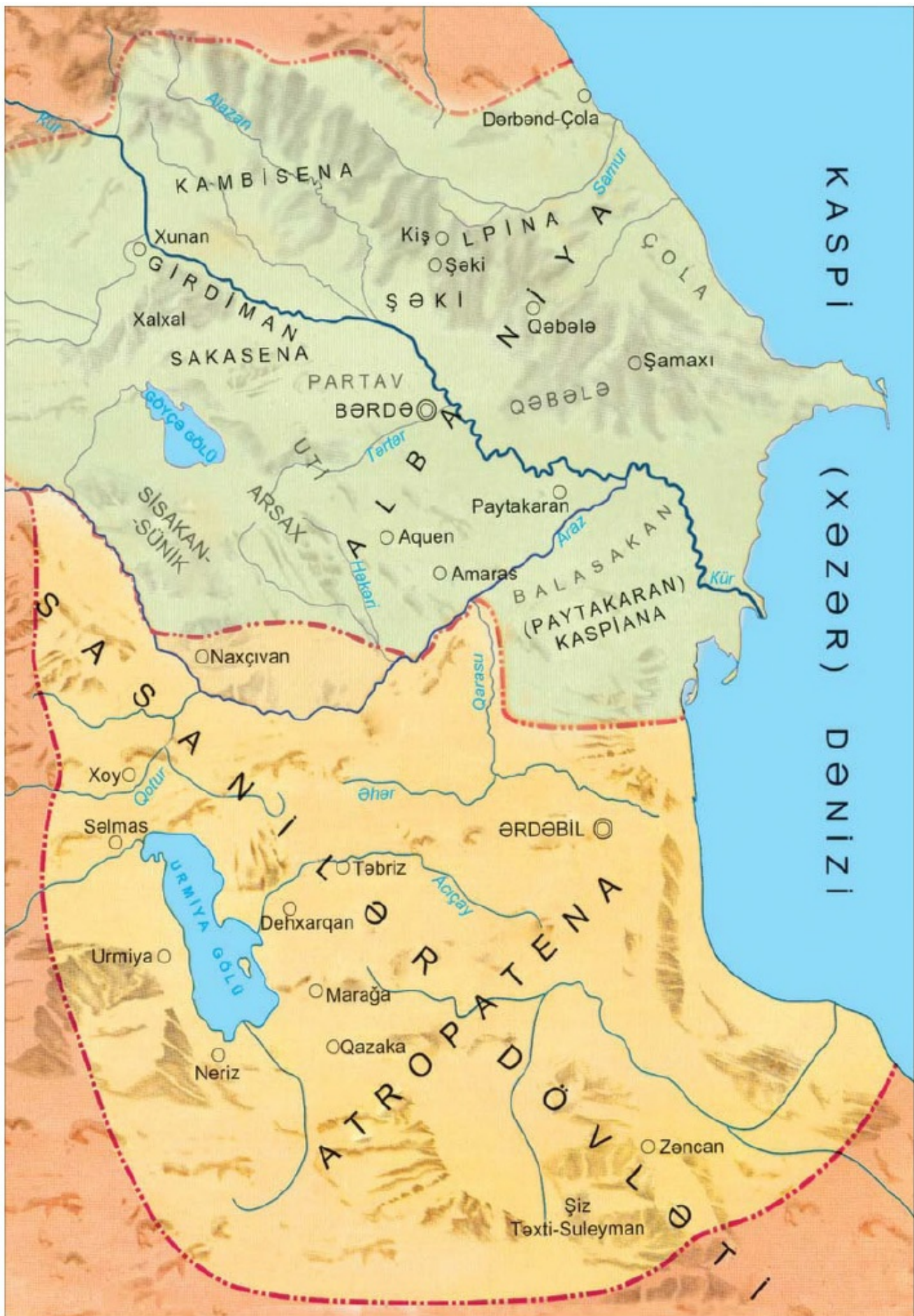
Azərbaycanda feodal münasibətlərinin bərqərar olması. III-V əsrlərdə Azərbaycanca feodal iqtisadi münasibətlər yaranmışdı. Azərbaycanın həm şimal, həm də cənub ərazilərində feodal münasibətlər oxşar şəkildə yaranırdı.

Feodal münasibətlərinin ilkin əlamətləri hələ quldarlıq dövründə meydana gəlmişdi. Dəmirdən hazırlanan əmək alətləri əkinçilik və sənətkarlıqda əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb olmuşdu. Əkin sahələri genişləndirilmişdi. Müxtəlif sənət növləri yaranıb, inkişaf etmişdi.

Tədricən torpaq sahibkarlığının yeni səciyyəvi cəhətləri meydana gəldi. Əvvəllər torpaqlar hökmdarlara, məbədlərə, ayrı-ayrı quldarlara məxsus olmuşdu. Xidmət müqabilində hərbcilərə, sarayda çalışanlara, xüsusi xidmət adamlarına hədiyyə kimi verilən dövlət torpaqları mövcud idi. Həmin torpaq **feod** (mülk), sahibi **feodal** (mülkədar) adlanırdı.

Bir çox hallarda mülklə birlikdə orada yaşayan kəndliləri də xüsusi xidmət adamlarına verirdilər. Həmin kəndlilər feodaldan asılı olurdular. Kəndlilərdən bir qisminin evi, həyətyanı torpağı, az da olsa malqarası, əmək alətləri var idi. Lakin onun əsas gəliri becərdiyi feodal torpağından gəlirdi. Onlar feodalın torpağını becərir və məhsulun müəyyən olunmuş hissəsini feodala verirdilər. Bundan başqa kəndlilər vergilər verməli, müxtəlif **mükəlləfiyyətlər*** yerinə yetirməli idilər.

***Mükəlləfiyyət** — müəyyən işləri yerinə yetirmək məcburiyyəti

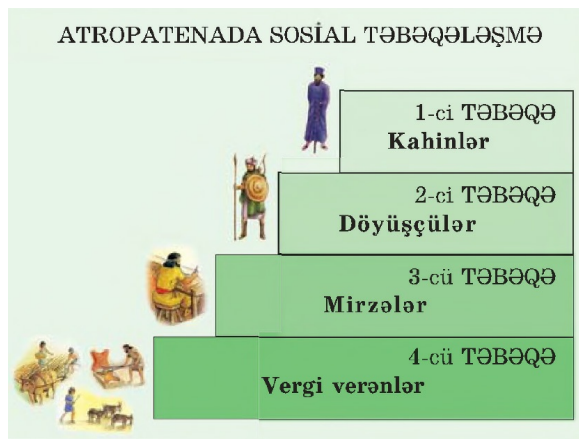
Atropatena Sasanilər dövlətinin tərkibində

Kəndlilər feodala vergini, əsasən, məhsul formasında verirdilər.

Kəndlilər feodalın dəst əsini atla təmin etməli, səfər vaxtı onları yedizdirməli idi. Feodal üçün tikililər, qalalar, yollar və körpülər inşa etmək də kəndlilərin üzərinə düşürdü.

Atropatena və Sasanilər. 224-cü ildə Par-fiya əyanlarından biri, Sasanilər nəslindən olan **Ərdaşir Babakan** Parfiya dövlətinin varlığına son qoydu. **226-cı ildə** o özünü «**şahənşah**»* elan etdi. Bundan əvvəl Parfiya dövt ətindən asılı olan Atropatena **227-ci ildən** Sasanilər dövlətinin tərkibinə daxil oldu və onun əyalətlərindən birinə çevrildi.

Atropatena əlverişli mövqedə yerləşirdi. Çin və Hindistana gedən mühüm ticarət yolları Atropatenedən keçirdi. Atropatena ərazisinə sahib olmaq Sasanilər üçün əhəmiyyətli idi.

Atropatena Sasani canişini — **mərzban*** tərəfindən idarə

olunurdu.

Sasanilər hakimiyyətə gələndən sonra ölkədə feodal münasibətləri gücləndi. Əhali dörd sosial təbəqəyə bölünmüşdü: kahinlər, döyüşçülər, mirzələr, vergi verənlər. Kəndlilər, sənətkarlar və tacirlər vergi verən təbəqəyə aid idilər. Onlar can vergisi (**gezət**) və torpaq vergisi (**xaraq**) verirdilər.

Din. Sasanilər öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək, əsarət altına aldıkları xalqları itaətdə saxlamaq üçün zərdüştilikdən mühüm vasitə kimi istifadə edirdilər.

***Şahənşah** — şahlar şahı

***Mərzban** — sərhəd qoruyan

Ona görə də Sasanilər dövlətində zərdüştilik hakim dinə çevrilmişdi. Sasani şahı I Şapur, hətta itaət altına alınmış əyalətlərdə də bu dini yaymaq haqqında göstəriş vermişdi.

Qazaka Sasanilər dövründə də zərdüştiliyin dini mərkəzi kimi tanınırdı.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. III—V əsrlərdə Azərbaycanda hansı münasibətlər formalaşdı?
2. Feod nadir?
3. Cəmiyyətdə feodallar kəndliləri hansı yolla istismar edirdilər?
4. Atropatena nə vaxt Sasani əsarəti altına düşdü?
5. Atropatena necə idarə olunurdu?
6. Əhali hansı vergiləri verirdi?
7. Əhalinin dini görüşləri necə inkişaf etmişdi?

«Atropatena Sasanilər dövləti üçün əhəmiyyəti nədən ibarət idi?» — hekayə qurun.

Feodal münasibətləri, feodal, mərzban, gezit, xaraq

§ 24. ALBANIYA SASANİLƏR İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ

III—V əsrlərdə Albaniyada da feodal münasibətləri bərqərar olmuşdu. Bu dövrdə alban hökmdarı **I Vaçaqan** (215—255-ci illər) Albaniya vilayətlərini vahid mərkəzdə birləşdirdi. Lakin Sasanilər dövlətinin yaranması Albaniyanın siyasi müstəqilliyi üçün təhlükə yaratdı.

Sasani-Roma münasibətləri və Albaniya. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, **260-cı ildə** Sasani-Roma müharibəsində Sasani şahı I Şapur Roma ordusunu məğlubiyyətə uğratdı. I Şapur öz qələbəsi barədə bütün ətraf ölkələrə xəbər göndərərək onlardan itaət göstərmələrini tələb etdi. Bu zaman alban hökmdarı **I Vaçe** idi. I Vaçe Sasani hökmdarına tabe olmaq istəmədi. Buna baxmayaraq, bir çox ölkələr kimi, Albaniya da Sasanilər dövlətinin tərkibinə daxil edildi və onu hərbi dəstələrlə təmin etməli oldu.

Albaniya III—V əsrlərdə

I Şapurun **262-ci ildə Naqşi-Rüstamdaki** məbəd divarında həkk etdiriyi yazıda Sasanilər dövlətinə daxil olan ölkələr arasında Atropatena ilə yanaşı, Albaniya və onun vilayəti olan Balasakanın da adı çəkilir.

O zamanlar Kür və Araz çaylarının qovuşduğu əraziləri **Balasakan** adlandırırdılar. Başqa mənbələrdə Balasakan ərazisi **Paytakaran**, yaxud **Belaqan (Beylaqan)** adlanırdı. Onun əsas əhalisi saklardan ibarət idi.

I Şapurun ölümündən sonra Albaniya siyasi müstəqilliyini bərpa etsə də, sonralar yenidən Sasanilər dövlətindən asılı vəziyyətə düşmüşdü.

Daş büt Roma—Sasani müharibələri uzun müddət davam etmişdi. Bu müharibələrdə Albaniya Sasani ordusunu həm hərbi qüvvə, həm də ərzaqla təmin edirdi. Alban hökmdarları bu yolla Albaniya torpaqlarının bütövlüyünü qoruyub saxlamağa çalışırdılar.

371-ci ildə Roma və Sasanilər arasında baş verən **Dzirav döyüşünün** nəticəsi Albaniya üçün ağır olmuşdu. Bu döyüşdən sonra Albaniya **Uti, Saka-sen, Girdiman vadisi və Kolt vilayətlərini** itirmişdi.

387-ci ildə Roma ilə Sasanilər arasında sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra Albaniya yenidən itirdiyi vilayətlərinə sahib olmuşdu.

Din. Albaniyada əhali köhnə dini etiqadları (bütperəstliyi, zərdüştiliyi) qoruyub saxlayırdı.

IV əsrin əvvəllərindən etibarən Albaniyada xristianlıq yayılmağa başladı. V əsrin sonu VI əsrin əvvəllərində hökmdar III Vaçaqan əhaliyə zorla xristianlığı qəbul etdirirdi. Büt-pərəstlər, atəş-pərəstlər və başqa etiqad sahibləri təqib olunurdular. Xristianlığı təbliğ edən məktəblər açılır, məbədlər tikilirdi. Bütün bu tədbirlərə baxmayaraq, xristianlıq Albaniyada dərin kök salıbilmədi. Bu din yalnız Albaniyanın bəzi dağlıq ərazilərində yayıldı.

Amaras (Ağoqlan) alban abidəsi (barpa)

Amaras alban abidəsi Azərbaycan Respublikasının **Xocavənd** rayonunda yerləşir. Bir zamanlar burada alban din xadimi dəfn olunmuş və məbəd albanların ziyarətghına çevrilmişdir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Albaniya nə üçün Sasaniləri hərbi dəstələrlə təmin etməli idi?
2. Dzirav döyüşü Albaniya üçün niyə uğursuz oldu?
3. Albaniya itirdiyi torpaqlara nə vaxt sahib olmuşdu?
4. Albaniyada əhalinin dini görüşləri necə idi?

Sasani ağalığı altında olan Albaniya öz torpaqlarını necə qoruyub saxladı? Esse yazın.

I Şapur, I Vaçe, Dzirav, xristianlıq

ƏN MÜHÜM TARİXİ HADİSƏLƏR

 1,6 min. il əvvəl	Qədim dövr																						
	Minilliklər																						
	100	40	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
Eradan əvvəl (e.ə.)																							

Qədim dövr																							
Minilliklər																							
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
Eradan əvvəl (e.ə.)																							

1,5 milyon il bundan əvvəl - Azərbaycan ərazisində ilk insan sürüləri meydana gəlmişdi.

Alt Paleolit dövrü - Ən qədim insan tipinin yaranmasından 100 min il bundan əvvələ qədər davam etmişdir.

700 min il bundan əvvəl - Azıx mağarasında ocaq izləri aşkar edilmişdir.

	Qədim dövr																							
	Minilliklər																							
	100	40	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	1
Eradan əvvəl (e.ə.)																						Biz		

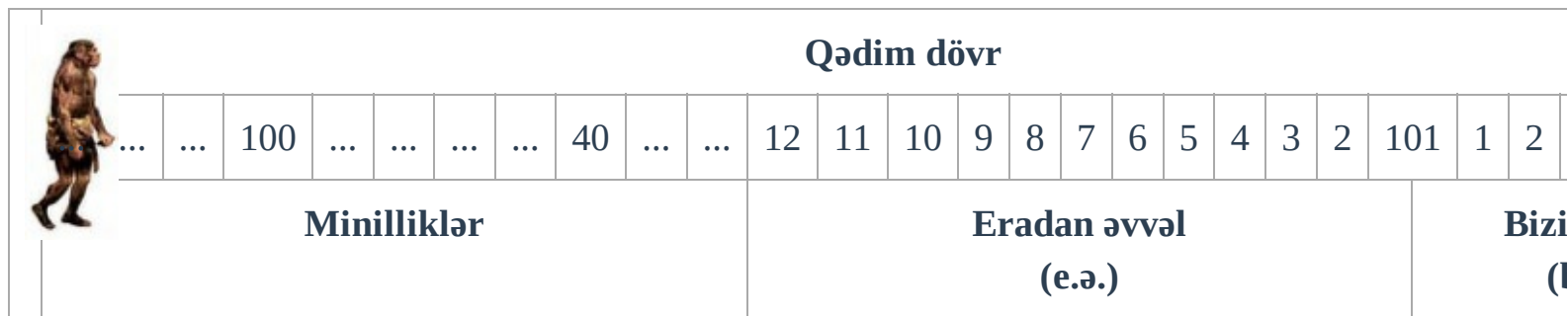
[Prev](#) [Next](#)

Alt Paleolit

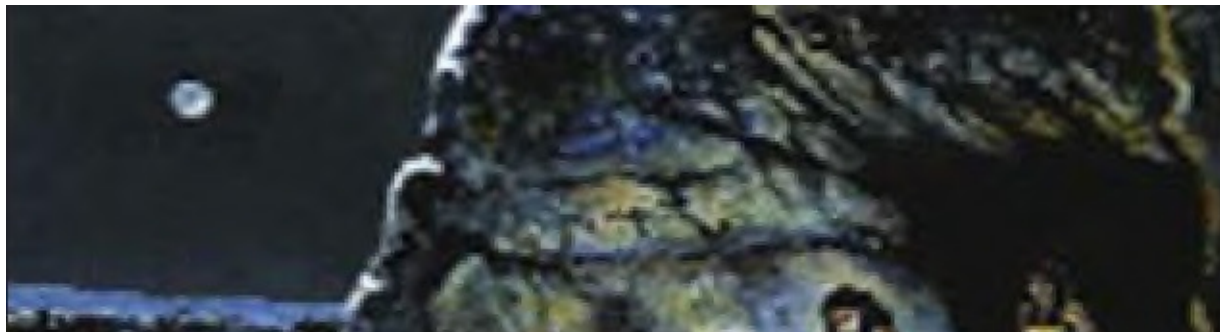
Sarı rəng dövrləri, rəqəmlər minillikləri əks etdirir, maddi mədəniyyət nümunələri isə bu dövrə aiddir.

350-400 min il bundan əvvəl - Azıxantroplar yaşamışlar.

100 min il bundan əvvəldən e.ə 40-cı minilliyə qədər - Orta Paleolit davam etmişdir.

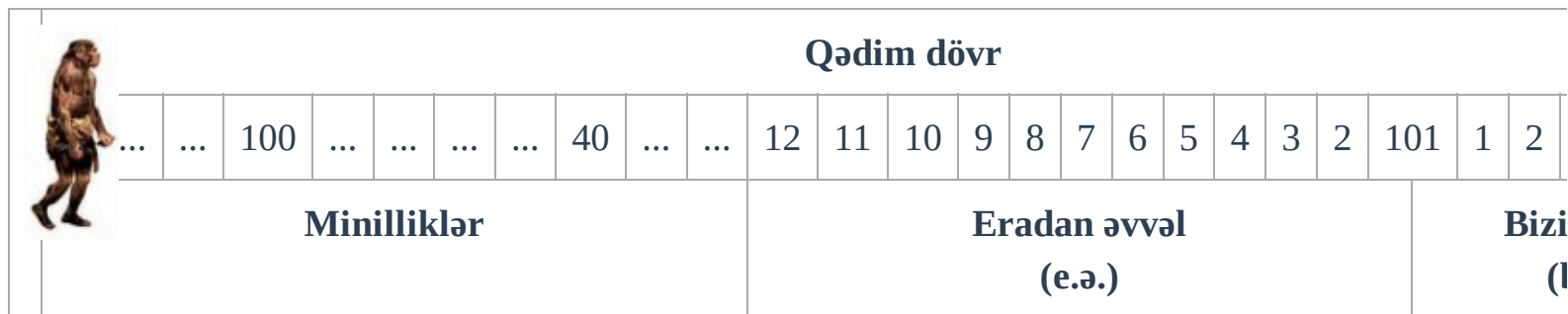

[Prev](#) [Next](#)

Alt Paleolit

E.ə. 40-cı minillikdən e.ə. 12-ci minilliyə qədər - Üst Paleolit mövcud olmuşdur.

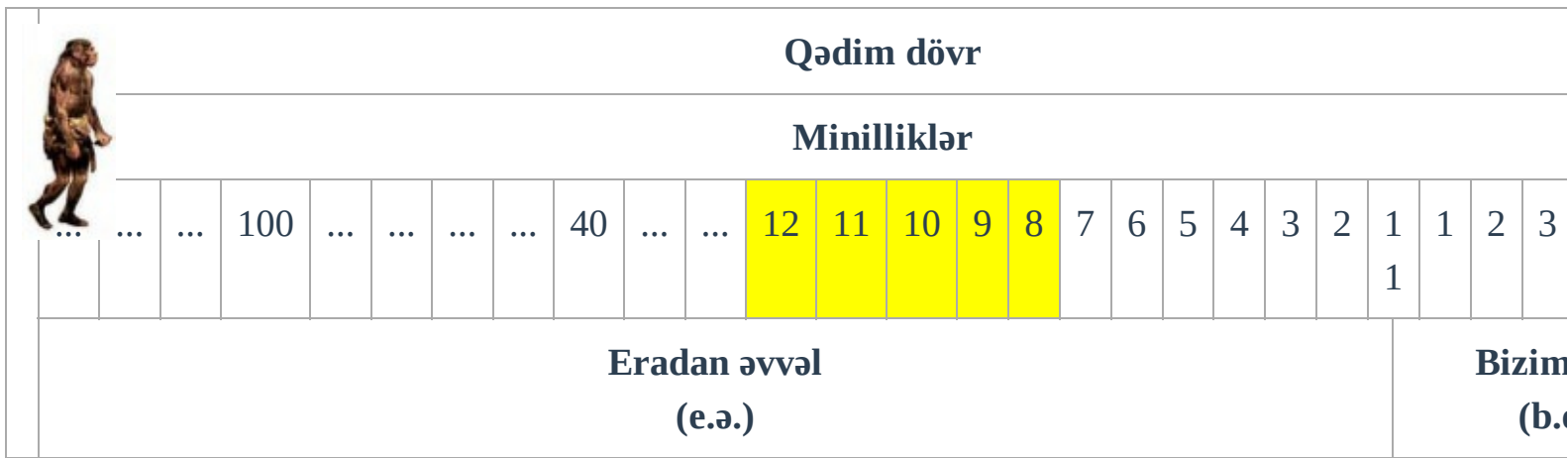

[Prev](#) [Next](#)

Üst Paleolit Paleolit

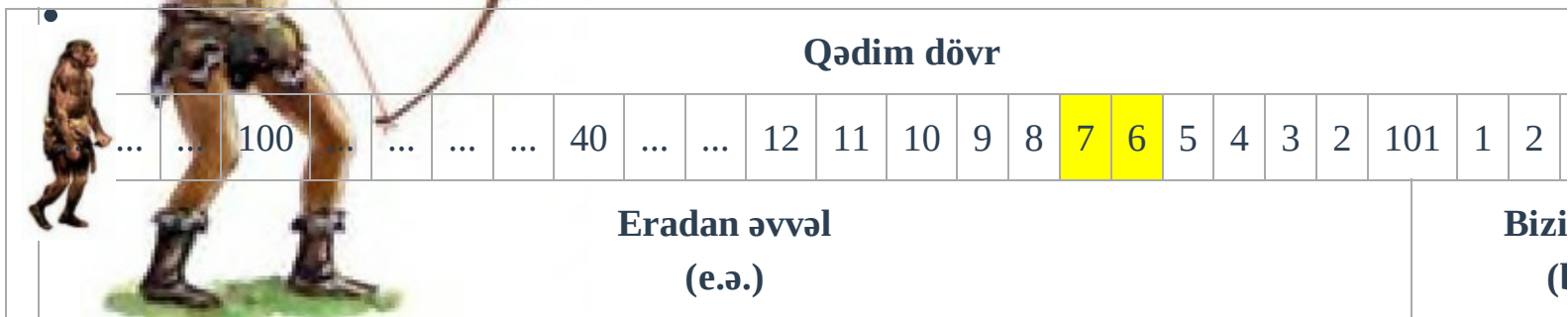
E.ə. 40-cı minillikdən e.ə. 12-ci minilliyə qədər - Üst Paleolit mövcud olmuşdur.

E.ə. XII minillikdən e.ə. VIII minilliyədək - Mezolit dövrü mövcud olmuşdur.

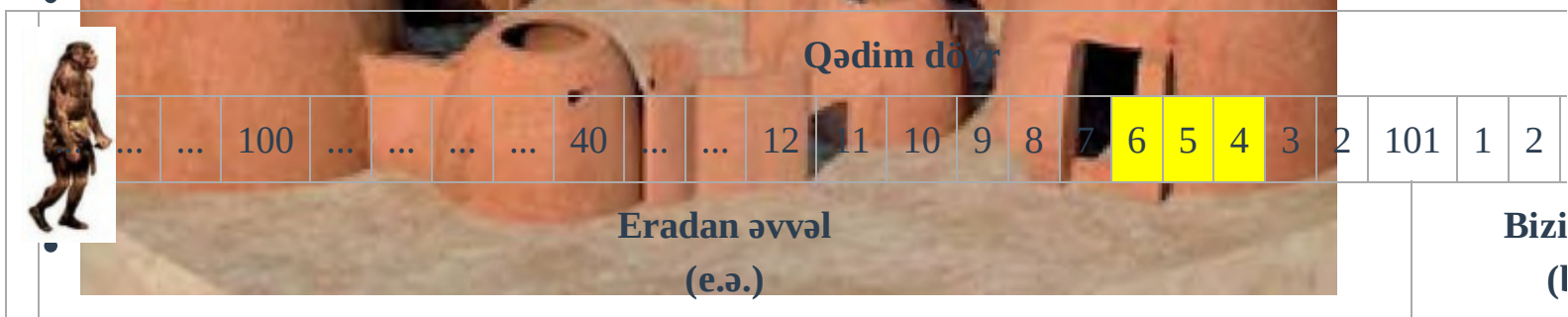
[Prev](#) [Next](#)

E.ə. VII minillik - e.ə. VI minilliyin əvvəli - Neolit dövrü başlamışdır.

[Prev](#) [Next](#)

E.ə. VI-IV minilliklər - Eneolit dövrünü əhatə edir. - Neolit dövrü başlamışdır.

[Prev](#) [Next](#)

E.ə. IV minilliyin 2-ci yarısından e.ə. III minilliyin sonuna qədər - Erkən Tunc dövrü davam etmişdi.

E.ə. III minilliyin 2-ci yarısında - Azərbaycanda dövlət qurumları yaranmışdı.

E.ə. III minilliyin 2-ci yarısında - Kutı dövlət qurumu yaranmışdı.

E.ə. III minilliyin sonları - Lullubi dövlət qurumu xırda vilayətlərə parçalanmışdı.

E.ə. III minilliyin sonlarından e.ə. II minilliyin ortalarına qədər - Orta Tunc dövrü davam etmişdir.

E.ə. III minillik - Azərbaycanın cənubunda əhali mixi yazı ilə tanış idi. E.ə. II minilliyin sonları - Aşşur dövləti Urmiya gölü ətrafına hücumlar etmişdi.

Qədim dövr																							
Əsrlər																							
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
Eradan əvvəl (e.ə.)																							

E.ə. II minilliyin 2-ci yarısı I minilliyin əvvəlləri - Son Tunc - İlk Dəmir dövrünü əhatə etmişdir.

Qədim dövr																							
Əsrlər																							
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
Eradan əvvəl (e.ə.)																							

E.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərində - İbtidai icma quruluşu dağılmağa başladı.

E.ə. I minilliyin əvvəli - Qədim Azərbaycanda ilk dövlət formalaşır.

E.ə. I minilliyin əvvəlləri (e.ə. IX əsrdə) - Manna dövləti yaranmışdı.

E.ə. XXIII əsrdə - Lullubi dövlət qurumu yaranmışdı.

E.ə. XXII əsrin əvvəlləri - Kutilər Akkad dövlətini süquta uğratdılar.

E.ə. XXII əsrin axırları - Mesopotamiyada kutilərin hakimiyyətinə son qoyuldu.

E.ə. 740-719-cu illər - Mannada İranzu hakimiyyətdə olmuşdu.

E.ə. VII əsrdə - Manna Aşşur dövləti ilə ittifaqı pozdu.

E.ə. VII əsrin ortaları - İskit padşahlığı yaranmışdı.

E.ə. 650-ci ildə - Aşşur hökmdarı Aşşurbanipal Mannaya hücum etmişdi.

E.ə. 625-585-ci illər - Midiyada Kiaksar hakimiyyətdə olmuşdu.

E.ə. VI əsrin əvvəllərində - İskit padşahlığı tənəzzülə uğradı.

Qədim dövr																							
Əsrlər																							
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
Eradan əvvəl (e.ə.)																							

E.ə. 593-cü ilə qədər - Manna müstəqil dövlət kimi mövcud olmuşdu.

E.ə. 590-cı il - Manna dövlətinin müstəqilliyinə son qoyulmuşdu.

E.ə. 585-550-ci illər - Midiyada Astiaq hakimiyyətdə olmuşdu.

E.ə. 550-ci il - Midiya dövləti süqut etmişdi, Əhəmənilər dövləti yaranmışdı.

E.ə. 530-cu il - II Kir massagetlər üzərinə yürüş etmişdi.

E.ə. IV əsr - Azərbaycan ərazisində vahid türk mənşəli xalq yaranmağa başlamışdır.

E.ə. 336-323-cü illər - Makedoniyalı İsgəndər hakimiyyətdə olmuşdu.

E.ə. 331-ci il - Qavqamel döyüşü oldu.

E.ə. 330-cu il - Əhəmənilər imperiyası süqut etmişdi.

E.ə. IV əsrin 20-ci illəri - Atropat müstəqil dövlətin (Atropatena və ya Atropat Midiyasının) hökmdarı olmuşdu.

Qədim dövr																							
Əsrlər																							
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
Eradan əvvəl (e.ə.)																							

E.ə. IV əsrin axırı III əsrin əvvəli - Müstəqil Albaniya dövləti yaranmışdı.

Qədim dövr																							
Əsrlər																							
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
Eradan əvvəl (e.ə.)																							

E.ə. 220-ci il - Atropatena Selevkilərdən asılı vəziyyətə düşmüşdü.

E.ə. III əsrin ortaları - Partiya dövləti yaranmışdı.

E.ə. 190-cı il - Maqneziya döyüşü olmuşdu. Selevkilər məğlub olmuş, Atropatena yenidən müstəqil olmuşdu.

E.ə. 66-cı il - Kür sahilində Roma ordusu ilə albanlar arasında döyüş olmuşdu.

E.ə. 65-ci il - Qanıx çayı sahilində romalılarla albanlar arasında ikinci döyüş olmuşdu.

E.ə. 53-cü il - Parfiyalılar romalıları məğlubiyətə uğratmışlar.

E.ə. 38-ci il - Romalılar parfiyalıları məğlub etmişlər.

E.ə. 38-ci il - Roma sərkərdəsi Antoni Fraaspaya yürüş etmişdi.

Eramızın 20-ci ili - Atropatena Parfiyanın (Arşakilər sülaləsi) hakimiyyəti altına düşmüşdü.

72-74-cü illər - Alanlar Albaniyaya yürüş etmişlər.

Qədim dövr																							
Əsrlər																							
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
Eradan əvvəl (e.ə.)																							

84-96-cı illər - Qobustan kitabəsinin aid edildiyi dövr.

226-cı il - İranda Sasanilər sülaləsi hakimiyyətə gəldi.

227-ci il - Atropatena Sasanilər imperiyasının tərkibinə qatıldı.

262-ci il - Albaniya Sasanilər dövlətindən asılı vəziyyətə düşdü.

371-ci il - Romalılarla Sasanilər arasında Dzirav döyüşü baş verdi.

387-ci il - Roma ilə Sasanilər arasında sülh müqaviləsi bağlanmış və Albaniya itirdiyi torpaqları geri qaytarmışdır.

Eramızın VII əsri - Ərəblərin istilasından sonra Atropatenanın Azərbaycan kimi qaynaqlarda adı çəkilmişdir.

AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ DAİR QISA OÇERKLƏR

*Kutilərin mühüm ictimai xüsusiyyəti onların dövlət qurumunun demokratik əsaslarla — ağsaqqalların iştirak etdiyi məclis vasitəsilə idarə edilməsi idi **Lullubilər**. Urmiya gölünün cənub hissəsində lullubi tayfa ittifaqı yarandı. Lullubilər tarix səhnəsinə su və turukki tayfaları ilə birgə çıxmışlar.*

Eradan əvvəl XXIII əsrdə bu tayfaların dövlət qurumu yarandı. Lullubilər maldarlıq və **dəmyə*** əkinçiliyi ilə məşğul idilər. Onlar da Şumer mədəniyyətinin güclü təsirinə məruz qalmışdılar. Mixi yazıdan istifadə edirdilər. Akkadlarla yazışırdılar.

Lullubi hökmdarlarına məxsus ilk yazılı abidə e.ə. XXIII əsrə məxsusdur. Sarınl adı verilən yerdə qayaya həkk olunmuş hökmdar Anubaniniyə məxsus kitabədə, lullubi torpaqlarının Urmiya gölündən Bəsrə (Kəngər) körfəzinə (İran körfəzi — red.) kimi uzandığı göstərilir.

*Kutlubeylərin mühüm ictimai xüsusiyyəti onların dövlət qurumunun demokratik əsaslarla — ağsaqqalların iştirak etdiyi məclis vasitəsilə idarə edilməsi idi **Kutlubey**. Kutlubey dövlət qurumunun tərkibində subar (su), turukki, kuman, bars, böri, gərgər (qarqar), azər, zəngi və s. türk tayfaları iştirak edirdilər. Kutlubey dövlət qurumu demokratik əsaslarla idarə edilirdi. Qonşuluqda yaşayan dövlətlərdə hakimiyyət atadan oğula keçirdi, lakin kutlubeylərdə hakimiyyəti ağsaqqalların və tayfa başçılarının iştirak etdiyi məclis seçirdi.*

***Dəmyə** — suvarılmayan yerlərdə əkin

«Qut» sözü türk etimologiyasında hökmranlıq, uğur, can, ruh kimi mənalarda işlədilir. Tarixi mənbələrdə kutilərin türk mənşəli olduğunu sübut edən çoxlu dəlillər vardır.

Hurrilər. Şumer mənbələri təsdiq edir ki, hurrilərin vətəni Cənubi Qafqaz, Van gölü ətrafı və Şimali Zaqros bölgələridir. Onların yaşadığı dağlıq sahələrə «Hurrum» deyilir. Hurrilər türk mənşəli idilər. Manna dövləti dövründə hurrilərin Urmiya gölü ətrafında yaşadığı məlumdur. Hurrilərin e.ə. III minilliyin sonunda yazı mədəniyyətinə malik olduqları barədə məlumat vardır. Mənbələrdə onların adı Ön Asiyada ən çox inkişaf etmiş Şumer, Akkad və Elamlarla yanaşı çəkilir.

Kassit əyanları **Kassitlər.** Mənbələrdə Urmiya gölü ətrafında kassit (kaşşu) tayfalarının da yaşadığı göstərilir. Kassitlər dağlıq yerlərdə yaşayırdılar. Onlar başqa tayfalarla qohumluq əlaqələri yaratmırdılar.

Turukkilər. Mənbələrə əsasən Cənubi Azərbaycanın ən qədim tayfalarından biri turukkilərdir. Turukkilərin yaşadığı coğrafi ərazi Urmiya gölündən Zəncana kimi uzanırdı.

Subarlar. Urmiya gölü hövz əsində e.ə. III—II minilliklərdə subarlar da yaşayırdılar. Subarlar Azərbaycan xalqından başqa bir neçə türk xalqının formalaşmasında iştirak etmişlər. Subarlar

İkiçayarasında (Dəclə və Fərat) yaşayırdılar. E.ə. II minilliyin əvvəllərində subar torpaqlarında Aşşur hakimiyyəti gücləndi. Aşşur tayfalarının hücumuna məruz qalan subarlar üç qola (Qərb, Orta və Şərq) ayrıldılar. Ehtimal olunur ki, qərbə üz tutan subarlar orada yaşayan tayfalara qarışdılar. Həmin istiqamətdə Urmiya gölü hövzəsində məskunlaşanların bir xeyli hissəsi Türküstan və Sibir tərəfə getdilər. Sibirin adı da subarlarla bağlıdır.

Kimmer, iskit, saklar. Tarixi qeydlərə əsasən e.ə. VIII əsrdə Qara dənizin şimal hissəsində yaşayan kimmerlər əsrin sonlarında saklar tərəfindən sıxışdırılıb öz torpaqlarından çıxarılmışlar. Onların bir hissəsi Anadoluya getmiş, bir hissəsi də Cənubi Qafqaza və Ön Asiyaya yayılmışdır. Kimmerlərlə bağlı yer adları o vaxtın tarixi hadisələrini və onların yayılma yerlərini müəyyən edir. Azərbaycanda Qımırlı, Kəmərli, Komar, Kəmərdaran, Kəmər, Qəmərli, Kəmərqaya və s. yer adları kimmerlərin yadigarlarıdır.

Kimmerlərdən sonra saklar e.ə. VII yüzillikdə Cənubi Qafqaz və Ön Asiyada hakimiyyət qurmuşlar. Herodot onları öz əsərində skiflər adlandırmışdır. Sakların adına ilk dəfə Aşşur mənbələrində rast gəlinir. Sakların mədəniyyəti, dövlət quruluşları, ordunun tamamilə süvarilərdən ibarət olması və tapılan mixi yazılı sənədlərdə türk dilində hələ də yaşayan sözləri işlətmələri onların türk mənşəli olduqlarını sübut edir. Aşşur qaynaqları onları işquz adlandırır.

Saklar uzun müddət hakimiyyətdə olmuşlar. Şərqdə Çin səddinə, qərbdə Dunay çayına kimi böyük bir ərazini tutub burada imperiya yaratmışlar.

Massagetlər. Yunan müəllifi Strabon yazır: «Şərqdə yaşayan xalqlara massagetlər və saklar deyilirdi».

Massagetlərin e.ə. IX—VII yüzilliklərdə Gilgilçay ilə Dərbənd arasında yaşadığı güman edilir. Onlar iskitlərin (saklar) ardınca Dərbənd keçidini ötüb alban torpaqlarına daxil olmuşlar.

Kaspilər. Əhəmənilər dövlətinin siyasi nüfuzu Qafqaz dağlarına çatdıqda Şimali Azərbaycanda yaşayan tayfalar tarix səhnəsinə çıxdılar. Onların ən görkəmlisi kaspilərdir. Xəzər dənizinin bir adının da Kaspi dənizi olması onların adı ilə bağlıdır. Kaspilər qədim dövrün görkəmli xalqlarından biri olan kassilərin qohumudur. Onlar e.ə. I minilliyin sonunda alban tayfalarına qarışmışlar. Yaşadıqları coğrafi məkan Muğan—Lənkəran ovalığı idi. Kaspilər gəmiçilik sənətinə yaxşı yiyələnmişdilər.

Manna	dövləti	(e.ə.	IX—VII	əsrlər)
-------	---------	-------	--------	---------

Manna. Manna dövləti müasir Azərbaycanın cənub hissəsində yaranmışdı. Manna dövlətinin bünövrəsi e.ə. I min 1 illiyin başlanğıcında qoyulmuş, e.ə IX yüzilliyin ortalarında isə formalaşmışdır. Mannalılar kuti, lullubi, turukki və su (sub/subar) tayfalarının varisləri sayılır.

Mənbələrdə Manna torpaqlarının Urmiya gölünün şərqindən Xəzər dənizinin cənubqərbinə kimi yayıldığı aydın şəkildə görünür. Mannalılar yüksək əkinçilik mədəniyyətinə yiyələnmişdilər. Aşşur mənbələrində Urmiya gölü ətrafında çoxlu taxıl anbarlarının olduğu göstərilir. Mannalılar heyvandarlıq təsərrüfatında da böyük təcrübə qazanmışdılar.

Hökmdar İranzu zamanında isə dövlətin sərhədləri şimalda Araz çayına, cənubda Parsua və Midiya hüdudlarına çatırdı. Urmiya gölünün cənubqərbində yerləşən Gilzan vilayəti də Mannaya tabe olmuşdu.

E.ə. VII əsrin sonuna kimi Manna dövləti Aşşur ilə ittifaqda qalmışdır. E.ə. 590-cı ildə Manna torpaqları Midiya ordusu tərəfindən işğal olundu.

Manna dövlətinin hökmdarına yanzu deyilirdi. Hökmdara ağsaqqallar şurası kömək edirdi. Ancaq hər şey, daxili və xarici siyasət tamamilə hökmdarın əlində idi. Dövlət siyasəti daha çox Aşşura yaxın idi. Ordu hökmdarın sərəncamında idi. Onlar hər b zamanı oxyay, xəncər, qılinc, nizə, tunc lövhələr tikilmiş əlcəklər, dəbilqələr və döyüş arabalarından istifadə edirdilər.

Eramızdan əvvəl II minilliyin axırı I minilliyin əvvəllərində Zaqros dağları bölgəsində bəzi kiçik bəyliklər yarandı. Gilzan, Zamua, Allabria, Karall a, Buştu, Messi, Surikaş, Gizilbunda, Alateya, Uışdiş, Zikirtu, Andia, Subi, Sangibuti, Puluadi və digər vilayətlər vardı. Ancaq onların ən güdrətlisi Zamua idi. Aşşurlar tez tez Gilzan vil ayətlərinin sərhədlərini pozur və hücum edirdilər. Urartu eradan əvvəl təqribən IX yüzilliyin axırında Gilzanı tutmuşdur. Zamua öz torpaqlarının sərhədini Urmiya gölündən Kiçik Zab çayına kimi genişləndirmişdir.

Midiya dövləti (e.ə. VII əsrin son rübü — VI əsrin ortaları)
--

Midiya. Madalılar e.ə. I minilliyin əvvəllərində Mannanın cənubşərq tərəfində məskunlaşmışdılar. Tarixi mənbələr yazır ki, Midiya dövlətinin yarandığı dövrlərdə indiki Azərbaycan türklərinin yaşadığı torpaqlarda e.ə. VII yüzilliyin 70-ci illərində İskit padşahlığı hökm sürürdü. Midiyalılar aşşurlarla apardıqları hərbi döyüşlərdə zəfər çalmış (e.ə. VII yüzilliyin axırı) və xeyli güclənmişdilər.

Onlar VII əsrin ilk illərində Urartu və İskit padşahlığının torpaqlarını ələ keçirdilər. Bu məğlubiyyətdən sonra saklar Qara dənizin şimal vilayətlərinə (ehtimal) qayıtdılar.

Atropatena

Atropatena. Bəzi tarixçilər Azərbaycanın adının Atropatenanın hökmdarı Atropatın adından yarandığını iddia edirlər. Azərbaycan adı burada yaşamış az tayfasının adı ilə də bağlıdır. «Cami ətTəvarixin» müəllifi Rəşidəddin ilə təbrizli Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf də Azərbaycan

sözünün türk mənşəli olduğunu bildirirlər. Onların fikrincə, Azər «hündür yer», bayqan isə «böyüklər» mənasındadır.

Albaniya. Albanlar haqqında ilk məlumatı verən qədim yunan tarixşünası Strabona görə, albanlar iberlərlə Kaspi dənizi arasında yaşayırdılar. Dövlətin qərb sərhədi isə antik mənbələrdə adı Kambiz kimi gedən İori olub. Bəzən də Alazan çayı boyunca uzanıb və indiki Gürcüstanın şərq hissəsi də onların hakimiyyətində olub. Dövlətin şimal sərhədi Qafqaz silsilə dağları ilə əhatələnmişdi. Ölkənin cənub sərhədində iberlər yaşayırdılar. Ölkənin cənub sərhədi indiki Talış dağlarına çatırdı.

Müasir tarixşünaslıq da iddia edir ki, albanlar 25 tayfanı öz hakimiyyətləri altında saxlamışlar. Tədqiqatçılar arasında albanların sak mənşəli olması barədə fikirlər var.

Alban tayfa birləşməsi 26 tayfadan yaranmışdır. Strabon yazır: «Onlar birbirləri ilə çətin ünsiyyətə girirlər». Bu tayfaların hərəsinin öz dili olub. Lakin türk tayfaları daha aparıcı mövqedə olduğuna görə, şübhəsiz ki, Albaniyada ümumünsiyyət dili türk dili idi.

Digər tərəfdən Girdiman (Gardman) və hun tayfalarının da alban tayfa birləşməsində iştirakı mülahizə edilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Azərbaycanada arxeoloji tədqiqatlar - 2008. Bakı, 2008.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Azərbaycanada arxeoloji tədqiqatlar - 2009. Bakı, 2010.
3. **Aşurov S.** Naxçıvanın ilk Tunc dövrü keramikası. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 1992.
4. **Babayev İ.M., Əhmədov Q.M.** Qəbələ, Bakı, «Elm», 1981.
5. **Bahşaliev Veli.** Nahçıvan Arxeolojisi: The Archaeology of Nakhichevan. İstanbul, 1997.
6. **Bünyadov T.Ə.** Azərbaycan arxeologiyası oçerkləri, Bakı, «Elm», 1960.
7. **Bünyadov T.Ə.** Azərbaycanda əkinçiliyin inkişaf tarixinə dair, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1964.
8. **Bünyadov T.Ə.** Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1969.
9. **Cəfərov H.F.** Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzələrinin materialları əsasında), Bakı, «Elm», 2000.
10. **Cəfərzadə İ.M.** Qobustan, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1973.
11. **Əliyev V.H.** Azərbaycanda boyalı qablar mədəniyyəti, Bakı, 1966.
12. **Əliyev V.H.** Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti, Bakı, «Elm», 1977.
13. **Əliyev V.H.** Gəmiqaya abidələri, Bakı, 1992.
14. **Əliyev V.H.** Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyəti abidələri. «Elm və həyat», № 2, Bakı, 1975.
15. **Əliyev V.H.** Qədim Naxçıvan, Bakı, 1979.
16. **Göyüşov R.B.** Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, 1986.
17. **Göyüşov R.B., Martinov A.İ.** SSRİ arxeologiyası, «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1990.

18. **Həbibullayev O.H.** Kültərə arxeoloji qazıntıları, Bakı, 1959.
19. **İsmayılov Q.S.** Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri, Bakı, «Elm», 1981.
20. **Məmmədova Aidə.** Azərbaycanın Tunc dövrü mədəniyyətinin öyrənilməsi tarixi və onun problemləri. Bakı, 2001.
21. **Muradova F.M.** Qobustan Tunc dövründə, Bakı, 1979.
22. **Müsevibli Nəcəf.** Gəmiqaya rəsmləri. Bakı, 2002.
23. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı.
24. **Rüstəmov C.N.** Qobustan dünyası, Bakı, 1994.
25. **Səfərov Y.** Qədim Azərbaycan; nə bilirik, Bakı, 1989.
26. **Yusifov Y.** Qədim Şərq tarixi, Bakı, 1993.

Rus dilində 27. Академия наук СССР. Труды Азербайджанской экспедиции. М., 1965, МИА № 125.

28. **Алиев В.Г.** Петроглифы Гемигая. Из серии “Памятники материальной культуры Азербайджана”, Баку, 1985.
29. **Пассек Т.С., Латынин Б.А.** Очерк об истории Северного Азербайджана. ИООИА, № 3, 1926.
30. **Таваккул Расулоглы.** Циклопические сооружения на территории Азербайджана. Баку, 1993.
31. **Мещанинов И.И.** Ассирийская вотивная бусина из Азербайджана. ИООИА, № 2, Баку, 1926.
32. **Мещанинов И.И.** Циклопические сооружения Закавказья. ИГАИМК, т. XIII, вып. 4-7, 1931.

İtalyan dilində 33. **Anati E.** Cobustan Azerbaijan. Wara Archives Edizioni Del Centro. Italy, 2001.

Redaktoru ***Gülər Mehdiyeva***

Bədii və texniki redaktoru ***Abdulla Ələkbərov***

Kompyuter tərtibatçısı ***Təhmasib Mehdiyev***

Korrektoru ***Natəvan Məmmədova***

Çapa imzalanmışdır 02.08.2013. Kağız formatı 70x100 ¹/₁₆.

Ofset çapı. Ofset kağızı. Məktəb qarnituru.

Fiziki çap vərəqi 8,0. Uçot nəşr vərəqi 7,4.

Sifariş 65. Tiraj 500. Qiyməti 5 man. 50 qəp.

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» MMC

Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç. 121 ^A

e-mail: tahsil_az@yahoo.com

Vəli Hüseyn oğlu Əliyev
İlyas Atababa oğlu Babayev
Hidayət Fərrux oğlu Cəfərov
Aidə Əkbər qızı Məmmədova

AZƏRBAYCAN TARİXİ

(Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik)

Bakı, «Təhsil», 2013.